

Жінки в добу змін, 1989-2009:

Польща, Чеська республіка, Словаччина,
Східна Німеччина та Україна

Жінки в добу змін, 1989-2009:

Польща, Чеська республіка,
Словаччина, Східна Німеччина
та Україна

Жінки в добу змін, 1989-2009: Польща, Чеська республіка, Словаччина, Східна Німеччина та Україна

Оригінальна публікація була підготовлена в рамках Регіональної програми «Гендерна демократія/ Жіноча політика» Представництва фонду ім. Г. Бьолля в Польщі. Переклад публікації на українську мову був реалізований у рамках програми «Гендерна демократія/ Права жінок/ Права ЛГБТ» Представництва фонду ім. Г. Бьолля в Україні.

Редакторка оригінальної публікації: *Агнешка Гжибек*

Редакторка українського перекладу: *Галина Ярманова*

Переклад: *Анна Купінська, Мирослава Крат, Олексій Ігнатенко, Світлана Вольштейн*

Літературна редакція: *Неля Ваховська, Оленка Дмитрик*

Дизайн: *Олександр Москаленко*

На обкладинці використано фотографію авторства Вікторії Фоменко. В публікації використано фотографії з феміністичних заходів у різних країнах (з дозволу організацій та приватних осіб, які володіють авторським правом на фотографії): фото вуличної демонстрації Маніфа Жіночого Альянсу 8 березня в Польщі, архів Еви Дабровської-Шульц Pro Femina Association archives; фото вуличної демонстрації в Чеській республіці, архів «Центру ґендерних студій»; фото з презентації першого числа феміністичного журналу «Аспект» у Словаччині, архів «Аспекту»; фото жіночої вуличної демонстрації на честь 8 березня у Східній Німеччині, архів Umbruch Bildarchiv Berlin; фото з вуличної демонстрації на честь Першотравня за участі Феміністичної Офензиви в Україні, з фотоблогу Роми Єременко (<http://zip-cn25.livejournal.com>).

Цей проект реалізовано за підтримки Європейського Союзу в рамках фінансування організацій, котрі працюють на європейському рівні задля активного європейського суспільства.

Погляди, висловлені в цій публікації, належать авторкам і можуть не збігатися з позицією Фонду ім. Г. Бьолля.

© Представництво фонду ім. Г. Бьолля в Польщі, 2009

© Колектив авторок, 2009

© Представництво фонду ім. Г. Бьолля в Україні, переклад, 2012

Публікацію можна замовити:

Представництво фонду ім. Г. Бьолля в Україні

вул. Володимирська, 18/2, офіс 3, Київ 01034

Ел. пошта: ua-info@ua.boell.org

Веб-сторінка: <http://www.ua.boell.org>

+38 (044) 279 98 58

Передмова

2009-й рік для країн колишнього Східного блоку став роком підбиття підсумків щодо результатів суспільних перетворень після прориву 1989-го. Двадцять років принесли низку демократичних перетворень: лібералізацію економіки, перехід до багатопартійної системи та перших свободних виборів, визнання прав людини важливою суспільною цінністю. Однак для жінок святкування 20-тої річниці мало гіркий присмак: в публічних заявах і виступах, на конференціях і круглих столах, приурочених цій важливій даті, про жінок майже не згадували. Їхня роль в дисидентському русі, в змінах трансформаційного періоду на шляху від соціалістичного режиму до демократії, їхній досвід протягом останніх двох декад були знецінені, лишилися невидимими в політичному та медійному просторі. Ця збірка стала спробою порушити загальну суспільну мовчанку щодо ролі жінок у змінах останнього двадцятиріччя та впливу цих змін на їхнє життя.

Публікація містить статті з 5 країн Східного блоку (України, Словаччини, Польщі, Чехії та Східної Німеччини) та презентує особистий досвід жінок різних поколінь: тих, що брали активну участь у змінах 1989 року, тих, що дорослішали як раз в цей час, і тих, у кого з цього періоду зберіглися лише дитячі спогади. Збірка об'єднує тексти з різних жанрів, від феміністичного критичного аналізу до художніх есе.

Здається, що побудована демократія ніби оминула жінок: крім свобод, отриманих після занепаду радянського режиму, трансформація суспільства також призвела до обмеження економічних, соціальних та репродуктивних прав жінок. Жінки значно більше за чоловіків потерпіли від масового безробіття кінця 1990-х та, як і раніше, продовжують нести «подвійну», а то і «потрійну ношу», поєднуючи роботу, опіку домашнім господарством та виховання дітей в умовах значного зменшення кількості ясел, дитсадків та державних виплат з догляду за дітьми. Ринок праці в Східній Європі досі залишається ґендерно сегрегованим, типово «жіночі» професії є низькооплачуваними та непрестижними, відбувається поглиблення фемінізації бідності. Як зазначає в своїй статті Сильвія Хутнік, найбільш радикальним проявом економічної дискримінації жінок в новій неоліберальній системі є поширене переконання, що «причинами того, що жінки не можуть себе знайти в новому устрої, є їхнє ледарство або непристосованість».

Для жінок в Польщі зміна устрою принесла серйозне обмеження репродуктивних прав. Заборона абортів у 1993 році не лише призвела до численних підпільних абортів та жіночих смертей, але і підважила громадянський статус жінок, відібрала в них права особистості та права людини і, за словами Божени Умінської-Кефф, позбавила їх «суб'єктності, тобто влади над власним життям». Спроба заборонити аборти була зроблена і в Словаччині через

зміни до Конституції, однак, мобілізація громадськості дозволила зупинити цю дискримінаційну ініціативу.

Не менш суперечливими є зміни останніх двох десятиліть і для жінок в Україні. Святкування 20-тої річниці Незалежності України в 2011 році так само зосереджувалося на здобутках та успіхах чоловіків, на ролі чоловіків у суспільній трансформації. Посилення націоналізму та клерикалізації суспільства призводять до поступового обмеження прав жінок, витіснення їх з публічної сфери і повернення до приватної сфери, в сім'ю. І в дискурсі націоналістів, і все більше в політичному мейнстрімі жінки зображаються як символ нації, їх потрібно оберігати та захищати, а отже – контролювати. Мобілізація на захист «традиційних сімейних цінностей», ріст релігійних правих угруповань, що прагнуть впроваджувати релігію в державну політику, посилення антиабортного руху в Україні протягом останніх років виливаються в спроби обмежити репродуктивні та сексуальні права жінок, право жінки вирішувати про себе, своє тіло та своє життя. Фемінізм та жіноча емансипація, як і в інших країнах Східного блоку, зображуються як щось «чуже», непритаманне для України, шкідливе та загрозливе. Політичні дискусії на ґендерні теми нерідко проходять в атмосфері прісних сексистських жартів та пояснень нерівності буцімто «природними відмінностями статей». «Втрата ґендерної невинності», про яку пише Агнешка Графф, переосмислення ґендерних питань як більш політичних і менш очевидних та samozрозумілих, в Україні ще має відбутися.

Попри це, в Україні продовжують працювати жіночі та ґендерні організації, націлені на боротьбу з дискримінацією жінок, протидію насильству, підвищення політичної участі жінок, та поступово з'являються нові феміністичні ініціативи та групи, що виступають проти обмежень прав жінок. Святкування 8 березня переозначається різними ініціативами як політичне свято, свято жіночої солідарності в боротьбі за свої права. Анархо-феміністки з групи «Свободна», активістки ініціативних груп «Гендер-Львів» та «Fem-Action», жіноча група Фемен, активістки Феміністичної Офензиви та інші низові групи виходять на вуличний протест та вимагають рівних прав для жінок. Можливо, рушієм суспільної трансформації та досягнення ґендерної рівності в Україні, а разом з тим, і «практикою свободи», за виразом Любиці Кобової, зможе стати фемінізм.

Галина Ярманова,
учасниця Феміністичної Офензиви

ЗМІСТ

Передмова Галина Ярманова.....	3
---------------------------------------	---

ПОЛЬЩА

Повернути трактори Божена Умінська-Кефф	8
Куди поділися жінка на тракторі та цинічний мужик? Про безповоротно втрачену гендерну невинність Агнешка Графф.....	17
Трансформери, або зміни в Польщі після 1989 року очима тридцятирічної жінки Сильвія Хутнік.....	24

ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА

Щастя без Шона Коннері Петра Гулова	34
Жінки та зміни: приклад Чеської Республіки Їржіна Шіклова	42
Жіноча оксамитова революція ще має здійснитися Катержіна Жак	48

СЛОВАЧЧИНА

Про минуле, яке існує в нашому теперішньому Яна Юраньова	62
Скажіть Жофіці та іншим... Анна Грушкова.....	69
Фемінізм як практика свободи Любиця Кобова	78

СХІДНА НІМЕЧЧИНА

Жодна держава не може існувати без жінок!

Досвід німецького Повороту 1989–1990 років

і подальшого часу Ріта Павловські.....88

Про те, як я не стала італійкою Яна Зімон92

Трансформація як беззаперечно західна категорія?

Досвід посткомуністичної Німеччини Мір'ям Гірш.....98

УКРАЇНА

Бути чи вважатися, або про непопулярність

українського фемінізму Наталка Сняданко108

Їсти і пити Таня Малярчук115

ПОЛЬЩА

ПОВЕРНУТИ ТРАКТОРИ

Божена Умінська-Кефф

Більшовицькі першерони

У «Світі без жінок» 2001 року – книжці, що стала першою значною спробою ґендерного аналізу Польщі після трансформації, Аґнешка Графф писала:

«(...) піднесення визвольної боротьби, яким була «Солідарність»¹, символічно було актом повернення патріархального ладу, який тоталітарна система зруйнувала. Як комунізм став у колективній підсвідомості періодом сексмісії², ганебного ув'язнення в підземному світі заміненних ролей, так вихід на поверхню став моментом повернення мужності, відрізання мертвої пуповини»³.

Одне зауваження: річ у тім, що в поверненні до «патріархального ладу» не було потреби, адже за часів Польської Народної Республіки (ПНР) жоден серйозний струс йому не загрожував. Натомість після падіння ПНР потрібно було **ліквідувати** демократичні, по суті, зміни у царині ґендерних відносин, які реальний соціалізм (не комунізм, адже такого устрою ніколи не було), пов'язаний – хоча й дуже віддалено – з набором емансипаційних і лівих суспільних ідей, увів до суспільної практики.

Чомусь іконою комуністичних девіацій, пов'язаних із ґендером та зарозумілим «визволенням» жінок (тобто примусом прийняти чужі цінності), іконою, яку нині пригадують найбільш охоче, стала трактористка. Йдеться про фотографії та фільми початку 1950-х років, а також обкладинки жіночих журналів, на яких з'явилися нові героїні соціалізму – але разом з тим і нові героїні ґендерної моделі – молоді жінки на тракторах, часто передовчині виробництва, іноді з конкретними іменами та прізвищами та нерідко з відомостями про село, в якому

1 «Солідарність» (польск. Solidarność) – незалежне об'єднання польських профспілок, створене 1980 року Лехом Валенсою в Гданську (прим. ред.).

2 «Сексмісія» (1983) – фільм Юліуша Махульського про підземну тоталітарну державу жінок, в якій зовсім немає чоловіків. Попри брак чоловіків, жінки постійно вихваляють значення жіночності, ніби беручи приклад із феміністичних гуртків, та вживають засоби для зниження сексуального потягу, оскільки без чоловіків він їм ні до чого. Що тут можна сказати...

3 Graff Agnieszka. Świat bez kobiet. – Wydawnictwo W.A.B., Warsaw, 2001. – S. 26. // Українською цит. за виданням Графф, Аґнешка. Світ без жінок: стаття у польському громадському житті. /пер. з польськ. К.Зварич. – Львів: Ахілл, 2005. – С. 24.

вони жили й працювали. Можу собі уявити, що для багатьох молодих жінок вони були привабливими, як кінозірки, і збуджували уяву, адже представляли нову модель жіночності. Повернення «нормальності», як зазначила Аґнєшка Ґрафф у «Світі без жінок», мало полягати в тому, щоб стягнути жінок з тих тракторів (але тільки на символічному рівні) й поставити їх на їхнє традиційне місце – наприклад, на кухні. Де вони і так стояли, навіть коли поверталися додому після роботи на тракторі, оскільки в соціалістичній Польщі жоден зразок дійсної рівності між статями ніколи не пропагувався. Тож чому ці трактори ранньої ПНР так дратують і шокують традиціоналістів і праві угруповання дотепер? Адже якби то були чоловіки-трактористи, про них сьогодні б і не згадували. І дійсно не згадують.

Тож придивімося до справи пильніше.

Трактори – це техніка, цивілізаційний прогрес, отже сила та незалежність, тобто атрибути, які в нашій культурі приписуються чоловікам. Трактор – це контроль і влада над природою. Більше того, трактор треба вміти обслуговувати, а це технічне вміння. Далі, трактор – це засіб пересування, він віддаляється від дому, бо, без сумніву, не належить до внутрішньо-домашньої сфери. (Врешті-решт, обслуговування пральної машини не викликає жодного спротиву, але ж пральна машина стоїть вдома і не віддаляє жінку від оселі, радше навіть навпаки, не говорячи вже про те, що вона під наглядом дружини пере речі чоловіка – тобто все в межах традиційності). Хоча, з іншого боку, трактор не є всюдиходом, далеко не від'їде і загалом безпечний. Однак як інструмент технічного прогресу, він є такою собі зброєю, засобом контролю над ресурсами та середовищем. Тим часом жінка, відповідно до культурних та релігійних норм, – це пасивність, залежність і приємна нетямущість. Техніка дає відчуття активності, влади над середовищем і виробництвом. А це все дуже чоловічі атрибути.

На думку правих, жінки здатні «створювати» лише дітей та послуги, відтворюючи таким чином ієрархію, в якій вони займають нижню ланку. У громаді жінка зовсім відсутня або є допоміжною постаттю: звари, забинтуй, прибери. Але ж не настільки, щоб отак одразу: виори поле. Орати поле – це чоловіче заняття, вияв контролю над ресурсами, чоловіча влада над жіночою родючістю землі. Коли жінка керує трактором, родючість божеволіє, не знаючи, кому вона символічно належить. Ось вона – «Сексмісія», плодючість і творення без допомоги фалоса.

Більше того, трактор не має національних конотацій, в ньому немає нічого специфічно польського, тож він ще більше комуністичний і ворожий – у будь-якому разі тоді, коли на ньому сидить жінка. Ця трактористка в очах правих традиціоналістів є «нашою» жінкою, жінкою нашого племені, спокушеною чи захопленою більшовиками й посадженою на їхнього коня.

(Цікаво, які тут можливі подальші психосексуальні конотації, зважаючи, що цей кінь був для жінок дуже привабливим. Багато жінок хотіли бути трактористками, і багато ними були. Звісно, сьогодні вважається, що трактор – то першерон, важкий тягловий кінь, до того ж механічний і галасливий, тоді як наш, польський, пристрасний і так елегантно галопує; та й хтозна, може, цей більшо-

вицький – це взагалі кобила? Ні, звісно, то вже було б не в душі епохи. Але хто, зрештою, знав, якої статі жінка на тракторі?)

Роблячи нещодавно закупи в магазині “Carrefour”, я придивилася до понурої жінки, що керувала великою машиною для чищення підлоги. Звичайно, зараз рік 2009, а не 1949, отже жінка в цій ситуації не дивує. Але також відомо, що вона працює, заробляє на життя, а її суспільна вага більш-менш така сама, як і в будь-якої прибиральниці чи прибиральника, навіть якщо в неї велика механічна швабра. А трактористка була – що нетипово для жінок – у центрі життя спільноти, у серці громадського життя. Її присутність на тракторі була присутністю жінки в громадському житті – не в приватному просторі, а саме в публічному, і то була не допоміжна чи прислужлива присутність, а діяльність творча й активна. Навіть більше, ніж у випадку жінок-каменярок на будівництві, бо ті не мали технічного устаткування, та й керував ними часто-густо майстер-чоловік⁴, тоді як трактористки самі кермували своїм трактором, який у ті часи в технічно відсталій Польщі був незвичайним видовищем. Трактор був новинкою, знаком прогресу, розвитку, досягнень. Таким собі мерседесом. Звичним видовищем були тоді коні.

Тому у всьому цьому бездумному знуцанні з того емансипаційного образу ніколи не йдеться про реальність – про те, що жінки мали до тракторів доволі обмежений доступ, що ця робота була для жінок дуже привабливою й піднімала їхню самооцінку, що кермування трактором на землеробських роботах – це відносно легке заняття, отже підходить для жінок, які на Заході чи в США з давніх пір кермували сільгоспмашинами, і що міф, за яким трактори шкідливі для жінок, є тільки міфом. Кермування трактором може зашкодити тільки в першому триместрі вагітності, натомість постійна робота на тракторі погано впливає на чоловічу репродуктивну функцію, бо, перегріваючи і трясучи мошонку, ослаблює сперму.

Отже, жінка на тракторі обурює не як комплекс фактів, а як символ, як узурпація, прагнення чогось абсолютно маскулінного. Тож і з сьогоднішньої точки зору можна виправдовувати жінок – вони, як відомо, податливі на чоловічі маніпуляції (що демонструє також згадувана тут «Сексмісія»), а винними є комуністи, чужі, не польські й не католицькі, маніпулятори. Це вони стали причиною того, що підривний образ набрав популярності – і став схожим на «обернену» сексуальну позицію в романі «Конопелька» Редлінського. Нагадаю: дія розгортається на Поліссі, у відрізаних від світу болотах після Другої світової війни, в селі, до якого вперше прибуває вчителька, щоб відкрити школу й навчати дітей. У одній зі сцен господар, в якого оселилася вчителька, підглядає за нею, коли та зі своїм партнером займається сексом – чоловік внизу, вчителька зверху! Селянинові буквально світ перевернувся догори дриґом. Ця позиція була символом, що проголосив кінець гармонії існуючого світу через заперечення його основних поділів, його стовпів порядку: жіноче і чоловіче, слабе й домінуюче, жінка знизу, чоловік зверху. Цікаво, що поліщук сам поступово перейшов на бік цієї новинки, включив у свою картину світу нові елементи.

4 Ева Тоняк говорить про це на прикладі соцреалістичних образів у своїй роботі «Гігантки. Жінки і соцреалізм» // Ewa Toniak. Olbrzymki. Kobiety i socrealizm. – Korporacja Ha!Art, Krakow, 2008. – S. 103-120.

Однак для правих угруповань і польських католицьких консерваторів порядок не існує у множині – «цей порядок» і новий порядок: для них «цей порядок» не має альтернативи. «Цей» є порядком, крапка. У цьому сенсі права спільнота завжди авторитарна, бо для неї можливим є один-єдиний порядок, який вважається природним, даним і одвічним, порядок, який потрібно охороняти.

Повертаючись до головної теми: отже, оскільки трансформація у Польщі рухалась у демократичному напрямі, громадяни Польщі отримали певні свободи. Свободу (певних) політичних виборів, свободу висловлювання (щоразу все більш обмежену), переміщення, отже й вільного від'їзду з батьківщини, та інші, якими не можна нехтувати. Громадяни, тобто ми, чоловіки й жінки.

Проте, оскільки трансформація у Польщі була справою людей, що не мали досвіду демократичного ладу й розуміли його іноді поверхнево або анахронічно (гарним прикладом є сам Валенса), та й більше того, весь рух «Солідарності» був пов'язаний із людьми та ідеями католицької церкви, що має ієрархічну, жорстку структуру, засновану на покорі, а не на дискусії, – громадяни також і втратили певні свободи. Особливо громадянки, бо визволення від «червоних» було також визволенням від емансипаційних ідей. Крім того, відмова від будь-яких лівих традицій, які в 1990-х роках репрезентували ще, наприклад, Яцек Куронь і Зофія Куратовська⁵ (а після них вже ніхто з боку «Солідарності»), стала смертельною. Пропаганда «Солідарності» й пост-«Солідарності» переконувала людей, що те, що добре для католицької церкви, є також добрим для них, адже йшлося про збіг інтересів і цілей. У певному сенсі католицька церква в Польщі казала тоді: «Держава – це я». Але насправді такого збігу інтересів і цілей немає й ніколи не було.

Розуміння власного політичного інтересу пов'язане з індивідуалізмом, якого майже немає в польській традиції. А індивідуалізм, у свою чергу, пов'язаний з почуттям власної гідності та поваги до **ідентичності, якою б вона не була, доки вона людська і комусь належить**. Для обох цих позицій, індивідуалізму й поваги до особистої (не збірної й міфологізованої) ідентичності, сьогодні у Польщі дуже мало місця. Католицька церква карає і за індивідуалізм, і за самостійне мислення; врешті-решт, вона є великим складом примірників колективної ідентичності масового виробництва. Головним принципом цієї ідентичності є виключення, видалення всього, що могло б загрожувати найдрібнішою зміною в межах цієї так званої польської й католицької ідентичності.

«(...) Все польське перетворили на католицьке, все католицьке визнали щиро польським, і так цими двозначностями сьогодні хвацько жонглюють, що знищили вже майже все, чого від початку XVIII століття совість людства – вчені й герої, мудрі та чесні, – досягли коштом своєї крові, життя і важкої праці».

Це зауваження письменниці XIX століття Нарцизи Жміховської про запровадження поєднання «поляк – католик», яку цитує у 1929 році Бой-

⁵ Яцек Куронь (1934-2004) – польський політик, один з лідерів польського дисидентського руху до 1989, співзасновник KOR (Комітету захисту робітників), відомий своїми лівими політичними поглядами. У 1989-2001 його було обрано до Сейму. Був Міністром праці та соціальних справ.

Зофія Куратовська (1931-1999) – польська лікарка, політикиня, дипломатка. У 1989-1997 її було обрано до Сенату. Завжди рішуче підтримувала права жінок.

Желенський, додаючи коментар на тему відродження Польщі у 1918 році: «Могильний камінь відкинули, Польща зажила власним життям. Негайно духовенство простягнуло по неї руку, немовби по свою справжню спадщину. Підтримане нашим виборчим правом, свідоме свого впливу на селянські маси й жінок, воно сперлося перш за все на ці два чинники»⁶.

Саме так.

Як я розумію заборону абортів у Польщі

Двадцять років тому я не була надто наївною, однак у 1990 році вважала, що фемінізм досить швидко може стати провідною ідеєю для жінок, адже надходить плюралізм політичних ідей і пов'язана з ним можливість виражати власні політичні інтереси, тож чому б жінкам не скористатися цією можливістю?

Фемінізм був моїм внеском у трансформацію, ідеалом, обраним мною серед усіх інших, неможливих для мене ідей. Нагадаю, що у 1993 році ми зібрали понад мільйон підписів на підтримку референдуму з питання абортів, і всі вони були знехтувані новою польською демократією. Хоча загальний напрям руху вже був зрозумілим, домінування католицької церкви не було ще підтвердженим фактом, як нині, через вісімнадцять років. Польща не була ще позаконституційно конфесійною державою.

Я відчувала тоді свою вищість по відношенню до діячок із давньої Ліги польських жінок⁷ – які були ніби динозаврами, що, тяжко крокуючи на великих лапах, покидають сцену світу, а ми, ссавці, нова формація, легкоозброєний антипатріархат, на цю сцену вистрибуємо. Я не взяла до уваги факту, що є різні типи динозаврів, і що ми, ссавці, населили долину динозаврів, але не з Ліги польських жінок, а тих, що носять хрести. І в цілому, **в дійсності**, ми не були вже такими віддаленими між собою, феміністки й ті активістки попереднього покоління, хоч спосіб тлумачення дійсності нас і розділяв. Тоді я, може, і не промовила б цього вголос, бо, як новий ссавець, не хотіла зізнаватися у спорідненості з давніми динозаврами, але сьогодні, коли видно, що ні вони, ні ми не здобули перемоги, немає сенсу відмовлятися від споріднення через емансипацію.

Сьогодні я набагато більше схильна поважати тих жінок і їхню жіночу солідарність, якої в Третій Польській Республіці зараз не надто багато. Всі – і ми, нові феміністки, і вони, давніші активістки, – були обурені фактом позбавлення жінок громадянських прав і прав людини і, як кульмінацією, – новим законом проти абортів у 1993 році. Як зараз видно, то був лише початок процесу позбавлення, який триває й досі.

6 Tadeusz Boy-Żeleński. Dżewice konsystorskie. In: Boy-Żeleński Tadeusz. Pisma, vol. XV. – PiW, Warsaw, 1958. – S. 75.

7 Ліга польських жінок – жіноче об'єднання при Польській об'єднаній робітничій партії (ПОРП; Polska Zjednoczona Partia Robotnicza), розпущене разом із ПОРП на початку 1990-х років. Фемінізм у діячок Ліги жінок викликав недовіру, вони діяли відповідно до старих моделей втручання, особливо там, де жінки страждали від консервативних традицій, але не сприймали жінок як окрему суспільну групу. Під час полемики навколо закону про аборти послідовно захищали жіноче право на вибір (прим. ред.).

Хочу тут повторити, що заборона абортів означає для мене те, що жінок позбавили елементарних прав, прав особистості й прав людини.

З такою ситуацією особисто можна зустрітися чи не зустрітися, залежно від того, чи матимете ви небажану вагітність або нещастя всерйоз захворіти під час вагітності.

В першій ситуації практично допомогти можуть гроші на нелегальну процедуру, і в цей спосіб більшість польок дає собі раду. За допомогою злotoго, евро, рубля чи гривні⁸. В іншій ситуації нічим не можна допомогти, як це трапилось з молодою жінкою, яка померла від нелікованої *colitis ulcerosa*, важкої хвороби кишківника. Не лікували цю хворобу тому, що лікарі «боялися», що обстеження зашкодять плоду. В результаті 25-річну жінку прирекли на важку агонію і смерть⁹. Вкрали у неї життя. Захисники життя.

Від найгірших випадків, та й, без сумніву, від приниження людської гідності в цій ситуації немає засобів захисту. Як відомо, жодному чоловіку ніхто не відмовить у лікуванні тому, що він хворіє і має в собі плід. Адже чоловікам не доводиться водночас хворіти і бути вагітними, правда ж?

Люди жіночої статі як група втрачають у Польщі частину своїх людських і громадянських прав, таких як право приймати рішення про себе, своє життя і його перебіг, право на охорону життя й здоров'я, фізичного і психічного, – якщо з ними трапиться певна ситуація, що трапляється тільки з людьми жіночої статі.

Таким чином, **люди жіночої статі** позбавляються суб'єктності, тобто влади над власним життям. У певних ситуаціях представники католицької церкви й держави переймають безпосередній контроль над тілами **людей жіночої статі** всупереч їхньому власному вибору і навіть самій можливості здійснення такого вибору.

Адже **люди чоловічої статі** не мають небажаної вагітності і не хворіють, будучи в стані бажаної чи то небажаної вагітності. Правда ж?

А позаяк одні не вагітніють, а інші вагітніють, то слід поставити принципове питання: на світі існують два різновиди людей чи один? Якщо один, то право мусить бути одним. **Усі** люди повинні мати право приймати рішення про себе і своє життя. Незалежно від статі.

Щойно плід набуває громадянських і людських прав раніше, ніж людина жіночої статі, в утробі якої він розвивається, постає питання: хто надає йому ці права, спершу відбираючи їх у жінки? Їх надають йому католицька церква й політики, які представляють її інтереси, переймаючи контроль над тілом жінки.

Отож і висновок: у Польщі лише чоловіки та католицька церква, як представники сукупності певних принципів і позицій, мають повноту людських прав. Жінок

⁸ У всіх сусідніх з Польщею державах переривання вагітності є законним.

⁹ У 2005 році 25-річна мешканка м. Піла, не дочекавшись допомоги, померла від зараження крові. Лікарі, боячись, що може дійти до викидня, відмовили їй в обстеженні й лікуванні, посилаючись на клаузулу совісті, положення, що припускає недотримання закону з релігійних чи етичних принципів. Батьки дівчини намагалися домогтися справедливості, але прокуратура припинила справу у вересні 2008 року; суд підтримав її рішення, а медичний дисциплінарний суд постановив, що лікарі не припустилися жодної лікарської помилки. Нині справа потрапила до Європейського суду з прав людини у Страсбурзі. Юридичну допомогу сім'ї померлої дівчини надають юристки Федерації жінок і планування сім'ї.

звідти вигнали. Церква мусить утримувати ієрархію не тільки усередині власних стін, а також і в межах суспільства, яким володіє, саме для того, щоб відчувати своє панування та єдність в цьому суспільстві.

Так, але... Але жінки Польщі отримали політичні й громадянські права у 1918 році. Пристойна дата, якраз після Першої світової війни, разом із більшістю країн Європи. Раніше, ніж інші жінки, – якщо пригадати, що французенки отримали ці права у 1945, італійки у 1946, іспанки у 1931 році, швейцарки ще пізніше, залежно від кантону. А оскільки жінки частину прав мають, а частину ні, вони нагадують людину, яка однією ногою іде по бордюру, а іншою в канаві. Змінити цю ситуацію вони можуть самостійно, без сторонньої допомоги, актом волі, звівши свої ноги до купи.

Скажімо собі відверто: якщо жінки в Польщі мають поганий дискримінаційний закон про аборти, то можуть його самі змінити. Якщо вони цього не роблять і навіть не намагаються спробувати відстояти свої групові соціальні інтереси, то ця пасивність описує стан їхньої свідомості. Католицька церква у Польщі була визнана політичною силою номер один, якій краще не суперечити. Тексти Боя-Желенського про владу духовенства в Польщі у міжвоєнний період, особливо про його тиск на жінок, називалися «Наші окупанти». Але хто нас окупували? Хто нас окупували у ситуації потенційної політичної відкритості для різних можливостей? Ми самі окупували себе, наш конформізм дає згоду на владу церкви. Це польський менталітет творить цей стан речей. Наскільки мені відомо, католицька церква, навіть у Польщі, не має армії, флоту чи пускової ракетної установки.

Це поневолення є самопоневоленням, ця окупація – то самоокупація.

Проте в контексті ідеалу справедливості видається, ніби ми дійсно маємо справу з двома, а не з одним різновидом людей – з чоловічим, (відносно) вільним, та під-чоловічим, залежним від чоловічого в життєво важливих питаннях. Однак, як було сказано, історія не повторюється, і нинішня ситуація не є такою самою, як була. Сьогодні жінки мають більше можливостей і можуть вибирати – принаймні символічно і принаймні ті, хто невразливий до приниження власної гідності, – почесну стать. Можуть бути депутатками правого руху й заганяти інших жінок до костюлу, де всі поклоняються «зачатій дитині», дивному творінню уяви й мови, що стало синонімом слова «вагітність» і вигнало жінок із їхніх власних тіл. Уже невідомо, в який спосіб «зачата дитина» опинилася всередині жіночого тіла, яке, власне, як тіло вже й непотрібне, хіба лишень як місце перебування небесної істоти. Тож можна бути місцем перебування. Або можна бути успішною жінкою і говорити про себе:

Я – менеджер, вчитель, дружин¹⁰

Жінки відповідають на сьогоднішню ситуацію, що є такою собі негативною

¹⁰ У польській мові майже всі іменники мають рід. Протягом останніх десятиліть розвинулася лінгвістична мода вживати чоловічі форми назв професій та посад (особливо тих, що пов'язані з високим престижем та експертизою) як ґендерно нейтральні, мотивуючи це тим, що жіночі назви «звучать дивно» чи «смішно».

реакцією та анти-емансипаційним контрударом, у найгірший спосіб – стратегією асиміляції. Я нагадаю, **асиміляція, тобто уподібнення – це принцип, коли меншість зливається з більшістю, уподібнюється**, пристосовується до неї. Це має бути платою за прийняття, але переважно нею не є. Цей метод історично використовували меншини, що прагнули рівних прав, коли права надавалися тими, хто утримує владу, в суспільствах, яким невідомі поняття різності й рівності. Асиміляція – це стратегія слабких, які визнають, що влада знаходиться поза їхніми можливостями. Асиміляція не обходиться дешево: її ціною є розмита ідентичність і пов'язана з цим втрата поваги до себе. Але в Польщі жінки під тиском капіталізму асимілюються з чоловічим пануванням, чоловічим відчуттям вищості, поділяючи, як видно, без бунту одвічну думку, що все чоловіче є важливим, а жіноче – ні. Чоловіче є престижним, багатим і владним.

Якби чоловіки в Польщі мали фіолетовий колір шкіри, а жінки – жовтий, жінки усюди фарбували би свою шкіру в фіолетовий.

І фарбують, тільки що їхній макіяж – це мова. Як відомо, польська мова дуже флективна і зважає на граматичний рід, тобто стать мовчині чи мовця. Навіть у множині розрізняють жіноче «zrobiłyśmy» та чоловіче «zrobiliśmy» («ми зробили»).

Проте майже кожна працююча жінка є чоловіком, кожна професіоналка є професіоналом. Лікарки є лікарями. Вчительки є вчителями. Журналістки є журналістами. Акторки – акторами.

«Я – письменник», – оголосила письменниця Мануела Гретковська, гірше того, керівниця Партії жінок. Отакої.

«Я – історик, журналіст, соціолог, психолог, керівник», – кажуть жінки, і це не випадково. Коли якась сестра (тобто брат) всупереч їм назветься, наприклад, журналісткою, інші обурюються – якщо вона зізнається, що є журналісткою, то стане зрозумілим, що і вони не є журналістами! І як це буде звучати?

Це звучить так, ніби жінки хочуть, щоб інші не помічали, що вони не є **людьми чоловічої статі**. Звичайно, у соціальному сенсі. Бо приватно, як я припускаю, вони таки хочуть, щоб інші помічали, що вони не чоловічої статі.

Та справа в тому, що ці іменникові закінчення не приховують стать мовчинь; вони ще більше показують патріархатний характер польської культури, другорядність жінок, які, не завжди свідомо, вважають, що використання відповідного жіночого закінчення відбирає в них авторитет, особливо у професійному контексті. З іншого боку, використання недоречної чоловічої форми викриває жіночий страх меншовартості та нікчемності, а також жіноче невміння справлятися з цим страхом інакше, ніж за допомогою ідентифікації з агресором, із сильнішою стороною.

А що тоді було поганого в трактористках? Я сказала б, що в самих трактористках, в цих жінках, які прикрашали обкладинки журналів для жінок, у цьому новому зразку для жінок я не бачу нічого поганого. Сьогодні нас дратує, мабуть, те, що провідною силою були чоловіки, що саме вони висаджували жінок на трактори. Але інакше тоді бути не могло. В першій половині 1950-х

років про фемінізм, напевно, не думала навіть Бетті Фрідан. Може, Сімона де Бовуар думала, але навряд чи то були оптимістичні думки.

Проте коли й сьогодні в Польщі праві панове говорять про кумедну трактористку, цю чужу силу в польському селі, я закипаю від гніву. Ніби то була якась скажена вовчиця, що атакувала малих Червоних Шапочок, що якраз поспішали на службу до костюлу; немовби то була Квін-Конг¹¹, яка розвалює Краків, повний чудових церков; ніби то була закохана в аборти вампіриця, якась єврейська Ліліт, якій не терпиться напиться свіжої крові з серця зачатої дитини – зачатої лише вчора, і вона так квапиться, що не розуміє, що сердечка ще немає у фізичному сенсі і що їй треба зачекати. Отже, якщо ця трактористка є такою страшною, якщо вона збуджує такий опір, то, може, вона є нашим символом, нашою іконою, і потрібно б стати стіною на її бік і не давати її зачіпати? Може, це польська версія Розі-клепальниці зі слоганом «We can do it!»¹², тож її обличчя ми маємо розмістити на своїх прапорах, а не відмовлятися від знайомства з нею! Може, то була наша мати, тітка чи бабуся? Бо трактористки не були вигаданими, вони мали обличчя, імена, прізвища, адреси та досягнення.

Бо коли так багато втрачено, чи не час нам вперше почати мріяти про те, щоб повернути трактори?

Хоча б за допомогою відповідного іменникового закінчення. «Я – вчителька» або «Я – журналістка», – це звучить сильно, немов запуск тракторного двигуна.

З чогось же потрібно починати, якщо ти є польською блудною донькою, яка прогуляла по костюлах так багато з того, що дала їй матінка Емансипація.

З польської переклала
Анна Купінська

11 Гра слів, характерна для феміністичного письма: заміна андроцентричної форми Кінг-Конг фемінітивом (від англ. «queen» – «королева») (прим. ред.)

12 Йдеться про американський агітаційний плакат часів II Світової війни, що слоганом «Ми це можемо!» закликав жінок працювати на виробництві замість чоловіків, задіяних на фронті, який згодом став іконою другої хвилі фемінізму (прим. ред.).

КУДИ ПОДІЛИСЯ ЖІНКА НА ТРАКТОРІ ТА ЦИНІЧНИЙ МУЖИК? ПРО БЕЗПОВОРотно ВТРАЧЕНУ ГЕНДЕРНУ НЕВИННІСТЬ

Агнешка Графф

Жінок помітно бракувало на святкуваннях річниці¹³ та підбитті її підсумків. Дивно, проте для медіа двадцять років демократії асоціювалися з героями, але ніяк не з героїнями «Солідарності»; з політиками, а не політиkinями перших років після прориву. Мало було сказано про рівноправ'я – так, наче ґендерна демократія не має ніякого стосунку до власне демократії. Дуже приємно, що Фонд ім. Гайнріха Бюлля цікавиться жіночими спогадами й трансформацією... але це не може компенсувати одноставне мовчання провідних польських ЗМІ.

Реакцією на таку «неувагу» був, на мою думку, ентузіазм навколо Конгресу польських жінок¹⁴. Ця сама «неувага» до нас як до групи призвела до того, що жінки з різних кіл ненадовго відчули себе спільнотою. Роздратування, уражена гідність, відчуття, що у патріотичному гомоні ми стали невидимими, і одночасно – потреба відзначити свободу Польщі – стали причиною того, що в одній залі разом могли засідати феміністки й жінки, близькі до католицької церкви, лівачки та бізнес-леді, співробітниці НДО та учасниці радикальних груп. Протягом тих двох днів ми відчули себе спільнотою, а може, навіть групою політичного інтересу. Ця єдність ефемерна, я знаю. Про це я сказала в своєму виступі на Конгресі. Я не вірю у стійкі союзи поміж феміністкою, яка багато років бореться за світськість освіти, і засновницею Сімейного альянсу¹⁵, що представляє інтереси групи з абсолютно протилежними цілями, поміж жінкою-роботодавцем та жінкою-працівницею, що на неї працює. Але все-таки ми розмовляли. Ми всі

13 Йдеться про святкування 20-річчя від повалення радянського режиму в Польщі, яке відзначали 4 червня 2009 року (прим. ред.).

14 Конгрес польських жінок «Жінки для Польщі – Польща для жінок» відбувся 20–21 червня 2009 року у Варшаві. Він зібрав понад три тисячі жінок з усієї Польщі; програму становила 21 дискусійна панель; було прийнято понад 100 положень, серед яких було введення до виборчого статуту паритетної системи виборчих списків і розміщення на них по чергові жінок і чоловіків, а також створення незалежної уповноваженої установи у справах жінок і ґендерної рівності, що обиратиметься Сеймом.

15 Сімейний альянс (Przymierze Rodzin) – католицька освітня організація.

були зворушені до сліз, коли на сцену вийшла Генрика Кшивонос¹⁶, щоб отримати звання «Польки двадцятиліття». Відчуття єдності, попри нашу розділеність, було чимось реальним, явищем з категорії політики емоцій і, при цьому, знаком часу.

Конгрес: втрачений шанс чи революція?

Чи стала повна жінок варшавська Зала Конгресів «втраченим шансом» польського жіночого руху, як писали на шпальтах «Газети виборчої» Аґнешка Мрозік та Пйотр Шумлевич¹⁷? У статті, яка викликала багато дискусій, вони пишуть, що «збори були організовані жінками, які презентували усі можливі погляди. Тому важко було виробити будь-яку спільну програму: залишилися тільки колективні сентименти й тепла атмосфера», у той час як спільні зусилля було спрямовано на «втихомирення голосів протесту». Я так не вважаю. Я була там, слухала, розмовляла з десятками жінок. Я *знаю*, що все було по-іншому. Я відчувала у повітрі бунт і радикалізм. Чула ці тони в розмовах у черзі в туалет. Звичайно, можна запитувати, скільки в цьому бунті було фемінізму, лівих ідей і чи достатньо цього було. Для Мрозік і Шумлевича – категорично замало. Для мене – цілком достатньо.

Я не плекаю ілюзій щодо того, що натовп жінок у Залі Конгресів складався із феміністок. Так, вони зі зворушенням слухали феміністичну лекцію професорки Марії Яніон, вітали феміністку Маґдалину Сьроду, плакали під час (дійсно феміністичної) похвальної промови на честь Генрики Кшивонос, написаної Казимирою Щукою, та живо реагували на мій (безперечно феміністичний) виступ – але чи робить це їх феміністками? Одна французька журналістка сказала мені, що багато жінок, з якими вона розмовляла в коридорах, починали своє речення із сакраментального виправдання: «Я не феміністка, але...». Проясню ситуацію: це не був натовп феміністок, бо такого натовпу в Польщі не існує. Тому варто зосередитися на тому, що виринає після цього «але». Це «щось» – це фемінізм, незалежно від того, чи готова авторка висловлювання прийняти це стигматизуюче визначення. Ми є частиною тривалої традиції жіночого опору, сутність якого полягає не у війні за термінологію, а в протесті проти патріархатного порядку та в спільності відчуття того, що жінки повинні й можуть йому протистояти.

Сподіваюся, що Конгрес виявиться початком змін, початком революції. Однак, як на мене, ця подія сама по собі була революцією. Політика складається не лише з успішно прийнятих законів і виграних дебатів у Сеймі, але також із людських емоцій. А це був спалах колективної політичної емоції жінок – чогось,

16 Генрика Кшивонос-Стрихарська – активістка «Солідарності», яка підписала Серпневі Угоди 1980 року. 15 серпня 1980 року в Гданську вона зупинила трамвай №15, на якому працювала, оголосивши: «Цей трамвай далі не їде». Це стало сигналом для страйку працівників гданського транспорту. Вона примусила Леха Валенсу продовжити страйк у серпні 1980 року, коли він було хотів оголосити про його закінчення. «Якщо ви нас покинете, ми пропащі! Верф залишать у спокої, але малі установи розчавлять, як блощиць. Не переривайте страйк, автобуси не переможуть танків», – переконувала вона Валенсу. Конгрес польських жінок вшанував Генрику званням «Польки двадцятиліття».

17 Agnieszka Mrzizik, Piotr Szumlewicz. Kongres Kobiet: stracina szansa. In: Gazeta Wyborcza, 4-5.07.2009.

що досі в Польщі не виникало. Конгрес показав: щось у Польщі змінилося навколо жіночого питання. Щось, чого не видно в статистиці про нерівність зарплати (вона багато років залишається досить незмінною) чи в безперечному факті поразки тих, хто були за право на вибір у боротьбі польок за репродуктивні права (ми захищаємося – вже не боремося за право на аборт, але намагаємося запобігти забороні на штучне запліднення)¹⁸.

Факти говорять одне, інтуїція – інше: чому все краще, ніж воно є

У царині реальних фактів все погано, дуже погано. Поки я писала ці слова, ЗМІ повідомили, що Міністерство праці та соціальної політики позбавило левової частини повноважень Агнешку Хлонь-Домінічак, заступницю міністра, яка повертається на роботу після декретної відпустки. У коментарі газеті «Дзєнник» її начальниця, пані (!) міністерка Федак сказала: «Це жінка, що має троє дітей, тож я не думаю, що їй бракує обов'язків». Саме так, не зморгнувши оком, дискриміновано жінку – та ще й жінку, яка має великі заслуги, – у керованій іншою жінкою урядовій установі, відповідальній, між іншим, за протидію дискримінації жінок.

Відгуки ЗМІ на Конгрес також не вражають. Із симпатією про нього написала «Газета виборча»... І це все, пані й панове. На радість учасникам Конгресу Роман Куркевич, наш медіа-союзник, висміяв цю мовчанку в часописі «Пшекруй»:

«А що, якби приїхала тисяча гірників і кожен вигукнув би тисячу протестів? А якби сотня футбольних фанів зчинила бійку? (...) А якби один дружок-депутат вийшов зі штучним мозком чи пластмасовим пенісом у руці до журналістів у Сеймі¹⁹? (...) Тоді ми би мали свято свободи, тобто заголовки у пресі, інформацію на телебаченні, новини по радіо. Але чотири тисячі жінок у Залі Конгресів? Жінок, які говорять, вимагають, які ЗІБРАЛИСЯ ТАМ? Що це за історія?»²⁰

То на чому ж базується мій оптимізм? Скажімо так, на жіночій інтуїції. Моя інтуїція (а також кільканадцять років спостережень та читання) підказує мені, що впродовж тих двадцяти років стать зазнала політизації. Давайте називати те, що трапилося, «втратою колективної ґендерної невинності». Моя інтуїція також

18 У Польщі діє один з найбільш жорстких законів, що регулює доступ до переривання вагітності. Закон від 7.01.1993 р. «Про планування сім'ї, захист людського плоду й умови переривання вагітності» допускає аборт у випадку загрози для здоров'я або життя жінки, коли плід пошкоджений або коли вагітність є результатом злочину. Незважаючи на багаторічні зусилля, закон не вдалося змінити, а статтю, що дозволяє переривання вагітності, коли жінка знаходиться в тяжких життєвих умовах або в скрутному особистому становищі, введено в 1996 році, Конституційний трибунал у 1997 році безповоротно визначив як таку, що суперечить Конституції й не має юридичної сили. Нині триває робота над законом про штучне запліднення: депутати з партії «Закон і справедливість» домагаються законодавчої заборони, натомість законопроект Громадянської Платформи обмежує широкий доступ до цих послуг, не дотує їх і не визнає найновіших досягнень медицини. За ініціативою Федерації жінок і планування сім'ї виник громадський законопроект, який містить положення про грошову дотацію процедур штучного запліднення (прим. ред.).

19 Йдеться про прес-конференцію 2007 року за участі депутата Януша Полікота з вимогою розслідувати справу офіцерів поліції Любліну, підозрюваних у зґвалтуваннях та сексуальних домаганнях. Політик продемонстрував пресі пістолет та дідло як символи закону і справедливості в Польщі та поліції Любліну (прим. ред.).

20 Roman Kurkiewicz. Knebel jest mężczyzną. In: Przekój, 2009, № 26.

каже мені, що це добре. Адже у феміністичному баченні світу йдеться саме про те, щоб ґендерні питання зробити менш очевидними, менш самозрозумілими і більш політичними. В польській культурі вже давно перестало бути очевидним, що баба – це просто баба, а мужик – то лише мужик, і що це автоматично визначає, хто є хто і хто чого прагне. Питання, в обговоренні яких раніше відсилали до «матері-природи» та «жіночого та чоловічого мозку», в атмосфері прісного жарту й очевидності «здорового глузду», стали предметом політичної рефлексії та політичних дебатів. Так сталося почасти завдяки відвертим політичним атакам консерваторів на права жінок під час чергового урядування правих, а частково завдяки зусиллям жіночого руху. Конгрес показав, що мова права та дискусій замінила мову очевидності, насамперед у свідомості жінок – жінок з дуже різними поглядами.

Більше не можна відмахнутися від нерівності в доступі до ринку праці жартами про білявок. Про справу пониження по службі заступниці міністерки через її материнство ЗМІ одностайно повідомляють у категоріях ґендерної дискримінації. Але ж могли б і гуртом гадати, чи гарна з неї мати і чи може мати (ха-ха) бути міністеркою. Безперечно, ще десять років тому про цю справу писали б саме так, та ще й непокоїлися б при нагоді про чоловіка пані заступниці. Як суспільство, в ґендерних питаннях ми перестали повторювати затерті кліше, кокетувати, кепкувати та реготати, а почали дискутувати та займати позиції. Ця зміна мене вражає, бо визначенню та опису різноманітних тонів цього реготу я присвятила під кінець 1990-х декілька років свого життя – саме про це йдеться у «Світі без жінок»²¹. Проте тепер я радо заявляю, що той розділ про нісенітницю ЗМІ, які замінювали дебати на тему рівності статей, вже неактуальний. Щоб його написати сьогодні, мені треба було б читати виключно таблоїди та «Наш Дзенник»²², а їх читати я не збираюся.

Гола баба та старіючі мачо

Масштаб зміни свідомості я досягнула завдяки одній недавній спробі повернення до дискурсу ґендерної невинності – спроба в якомусь сенсі зворушлива, бо розпачлива й заздалегідь приречена на цілковиту поразку. Йдеться про виставку групи «Лодзь Каліска»²³ «Хай щезнуть чоловіки», презентовану в січні-лютому 2009 року у варшавському Центрі сучасного мистецтва. Експозиція складалася із чотирнадцяти великоформатних інсценізованих фотографій, на яких голі жінки виконують «чоловічу» роботу: на одному фото жінки рубають дрова, на інших зображені будівельниці, слюсарки, столярки, морячки тощо. Іншими словами, це була культурна подія, у якій

21 Графф, Агнешка. Світ без жінок: стаття у польському громадському житті. /пер. з польськ. К. Зварич. – Львів: Ахілл, 2005.

22 «Наш Дзенник» (Nasz Dziennik) – ультра-католицька щоденна газета, що презентує погляди, близькі аудиторії «Радіо Марія».

23 «Лодзь Каліска» (Łódź Kaliska) – нео-аванґардна група, що виникла у 1979 році, у 1981 змінила свою програму на більш дадаїстично-сюрреалістичну, ставлячи собі за мету висміювання абсурдів ПНР. Група використовує артистичні інтервенції та перформанс, нині її стратегія полягає у включенні досягнень масової культури в мистецтво (прим. ред.).

предметом розмірковувань мав бути вражаючий вибрик природи: гола баба, якій здається, що вона може виконувати серйозну роботу.

Що ж митці хотіли цим сказати? Кураторська довідка повідомляла глядача (про глядачку, здається, не йшлося), що ці фотографії «створюють незвичайну абсурдно-футуристичну картину всеосяжного фемінізму», а також що проект «натхнений сучасною культурою, а особливо її аспектом, пов'язаним із "ґендерними" чи, точніше, "феміністичними" гаслами». Виставку супроводжував також «Маніфест», у якому можна було прочитати:

«Ми, чотири чоловіки з «Лодзі Каліскої», будучи представниками чоловічого роду, заявляємо: 1. Статева сегрегація була, є і буде фактом; 2. Жінки є однією породою, чоловіки є іншою породою; 3. Відмінності між ними величезні; 4. Не можна їх знівелювати, не помітити, обійти (...) Ми, чотири чоловіки, репрезентуючи всю чоловічу породу (...) заявляємо: палку любов до жінок, до їхньої материнської мудрості, сучої заповзятливості, природної делікатності, маткового відчаю, вагінальної вразливості, покірної сили терплячої Божественності Жіночого Буття».²⁴

Зізнаюся, що я тихо зойкнула, коли телеканал «ТБ Культура» попросив мене – свою чергову феміністку, яка коментує культурні події, – прокоментувати цю акцію. Не вперше я постала перед дилемою на кшталт «із вогню та в полум'я». Прокоментую – виглядатиме на те, що я ображаюся й не маю почуття гумору, але при цьому зроблю точнісінько те, про що заявляють старші чоловіки із «Лодзі Каліскої» – граю роль обуреної феміністки-цензорки. Не прокоментую – скажуть, що я снобка, підтримую порнографію або що мені бракує громадянської відваги. Я прокоментувала. А за кілька днів із полегшенням та деяким здивуванням помітила, що цього разу моя реакція не є на польському ринку ідей чимось винятковим: виставка була прийнята критикинями та критиками зі збентеженням, як дивовижний анахронізм. Дорота Ярецька у розгромній рецензії у «Ґазеті виборчій» писала:

«"Лодзь Каліска" викликає до життя динозавра фемінізму та показує, який він страшний. У нього сідниці, груди, а до того ж він хоче працювати на заводі. Відому артистичну групу просимо повернутися до реальності. (...) Розуміння фемінізму як течії, що прагне, щоб жінка стала чоловіком, влучнедесь настільки, як і розуміння комунізму як епохи, коли потрібно було вдягнути червону краватку та марширувати».²⁵

Чи каже нам мізоґінія²⁶ у виконанні «Лодзі Каліскої» щось про сучасну Польщу? Чи варто у феміністичному тексті пригадувати невдалий художній проект, розрахований саме на те, що обурення феміністок додасть йому пишноти? Варто, бо в цій події – чи скоріше її поразці – можна побачити, як у лінзі, величезну зміну у нашій колективній свідомості. Візит до Центру сучасного мистецтва був для мене переживанням на зразок дежавю: вразила схожість

24 Марк Яняк, Адам Жепецькі, Анджей Светлік, Анджей Вельоґурські, «Лодзь Каліска» – «Хай щезнуть чоловіки». Маніфест і фотографії можна побачити на сайті <http://fototapeta.art.pl/2009/lka.php>.

25 Dorota Jarecka. Łódź Kaliska na mieliznie. In: Gazeta Wyborcza, 21.01.2009.

26 Мізоґінія (від грецьк. misein – ненавидіти, gune – жінка) – жінконенависництво, презирство до жінок (прим. ред.).

стилістики та меседжів, що єднають цей проект із «Сексмісією» (1984) Юліуша Махульського. Це фільм, реінтерпретація якого була проривом для мого особистого феміністичного шляху. Майстерність, з якою Махульський представив фемінізм як світ навпаки, стала на довгі роки прокляттям польських феміністок, але не тому, що Махульський геніальний, а тому, що ця мова була готовою, прозорою, безпроблемною, а він її спритно перетворив на фабулу. «Фемінізм = тоталітаризм», «комунізм = баба на тракторі» – це були у 1980-х роках готові асоціації, очевидність яких не бралася під сумнів. Сьогодні вже все інакше – і сам Махульський вочевидь пережив цю трансформацію, що видно в його прожіночому фільмі «Скільки важить троянський кінь» (2008). Багато жінок зрозуміли його як своєрідне вибачення за «Сексмісію».

Нема шляху назад, хоча печаль стискає серце

Повернімося нарешті до голої жінки на тракторі. Такої постаті, наскільки пам'ятаю, не було серед маскулітних жінок у проекті «Лодзі Каліскої», але саме про неї там йшлося. Про рішуче ствердження, що все це базікання про рівність статей – то якась комуністична маячня, і ми, польський народ, крізь це вже пройшли. Тому факт того, що ця позиція не знайшла відгуку в громадськості й викликала роздратування, а не радість, показує нам культурну прірву, яка розділяє ці два схожі випадки в польській культурі – «Сексмісію» Махульського і «Хай щезнуть чоловіки» «Лодзі Каліскої».

Ця прірва між сприйняттям обох творів виникла як результат виснаження певної мови. В обох випадках до нас промовляє той самий демонстративно «невинний» і нібито аполітичний чоловічий голос, що славить гарних жінок, а також «природну різність статей» і пов'язує фемінізм із комунізмом. У обох випадках цей голос домагається від нас похвали за те, що він такий хоробрий і бунтарський. Виставка «Лодзі Каліскої», однак, соромить своїм анахронізмом, несвідомим ветеранським душком. У 2009 році вона користується мовою 1980-х, мовою приниженої мужності, мовою, що кидається з кулаками проти грудастого тоталітаризму. Чотири старіючих мачо з «Лодзі Каліскої» вимагають від нас прийняти ненависть до жінок як мову контркультури, артистичного аван'гарду, бунту. Тим часом сучасні глядачки й глядачі не знаходять в цих жестах відваги, а навпаки, тільки затхлий консерватизм, який ніяк не пасує Центру сучасного мистецтва.

Чудово цей дисонанс виразив Ігор Стокфішевський, питаючи в рецензії для «Критики політичної»: «Що ж таке сталося впродовж минулих років, що центр критичної думки, яким вважався Замок Уяздовський²⁷, перетворився на амбулаторію для підстаркуватих мізогіністів, яка схвалює квазі-націоналістичний соціальний устрій?» Далі критик знущається вже не з виставки, а саме із Замку:

«Чом би не піти далі по родючих ґрунтах дискримінації й не провести антисемітську виставку зі знімками євреїв на звалищі сміття, або краще – гомофобну! Повісити декілька геїв на майданчику в Замку Уяздовського в

²⁷ Замок Уяздовський – скорочена назва Центру Сучасного Мистецтва “Замок Уяздовський у Варшаві” (прим. ред.).

рамках геппенінгу. Стилізувати всю сцену як відомі фотографії екзекуцій з Другої світової війни, щоб з'явилися історичний та інтертекстуальний елементи».²⁸

«Сексмісія» не викликає подібного роздратування, бо ми розуміємо, що вона була створена в іншій епосі – за часів, коли мізогінія й бунт проти «системи» чудово і гармонійно співіснували. І якщо вона, як і раніше, є культовим фільмом, то не тому, що в усіх нас дремає жінконенависництво, а тому, що цей голос із минулого дає масовій публіці можливість на хвилину повернутися до старих часів, до епохи ґендерної невинності.

Ностальгія – це велика сила, а похмурі 1980-ті – гарні часи для бездумної, нарцисичної мужності *a la polonaise*, цієї дивної суміші галантних жестів, сексизму, бунту і ганебних образ. Тоді можна було бути консервативним жінконенависником і романтичним бунтарем водночас. Можна було кохати жінок і ненавидіти права жінок. А будучи жінкою, можна було в такого сексиста-бунтівника закохатися (вірте мені, я про це трохи знаю), та, полюбивши його, тішити його поранене самолюбство і пирхати зневажливо на фемінізм: це західний каприз, а ми тут, у Польщі, боремося з комунізмом.

Чарівний жінконенависник-бунтівник, трохи цинічний, дещо немитий депресивний романтик – ось центральна фігура колективної уяви доби занепаду комунізму. Рештки цього шарму ще мав Богуслав Лінда на початку 1990-х²⁹. Ви пам'ятаєте? Його найбільш цитована фраза, проговорена глибоко, задумливо: «Бо то була погана жінка...». Що ж, сьогодні так не вдасться. Сьогодні «Сексмісія» – це ностальгійна подорож у часі, а мачистські ролі Лінди в «Собаках» і «Сарі» виглядають як самопародії. Невинність ми втратили безповоротно. Шляху назад немає, пані й панове, шляху назад нема.

З польської переклала
Анна Купінська

28 Igor Stokfiszewski. Łódź, kal i ska. <http://www.krytykapolityczna.pl/Igor-Stokfiszewski/Kal-i-ska/menu-id-194.html>.

29 Богуслав Лінда – один із культових польських акторів; у 1970-80-х роках знімався у так званих фільмах морального неспокою Агнешки Холланд, Кшиштофа Кесловського. В 1990-ті славу принесли йому фільми Владислава Пасіковського, в яких він грав мачо, сильних чоловіків (прим. ред.).

ТРАНСФОРМЕРИ, АБО ЗМІНИ В ПОЛЬЩІ ПІСЛЯ 1989 РОКУ ОЧИМА ТРИДЦЯТИРІЧНОЇ ЖІНКИ

Сильвія Хутнік

До 1989 року більшість свого часу, разом із всією родиною, я проводила на службі у костелі св. Станіслава Костки. Там маленька набожна Сильвія танцювала в євангельських різдвяних виставах та розсипала пелюстки троянд під час процесій. У парафії була могила вбитого службою безпеки ксьондза Попелушка³⁰, яка потопала у квітах. І ми – дівтора, що ходила на уроки богослів'я до холодної зали, – об'їдалися шоколадними батончиками з гуманітарної допомоги. Весь світ посилав нам пакунки, бо ми були бідною, пригнобленою країною зі Сходу. Нам це все дуже подобалося.

Антикомуністична опозиція була тісно пов'язана з католицькою церквою, а образ вільної Польщі незмінно асоціювався з хрестом. Як виявилось пізніше, це мало негативні наслідки для прав жінок.

Тим часом паркан, що відгороджував костел від вулиці, майорів прапорами й транспарантами «Солідарності». Я точно не пам'ятаю, але, здається, їх не можна було вішати самовільно – треба було спочатку отримати згоду священника. Судячи з кількості розвішаних полотнищ, священники були до цього дуже навіть прихильними.

1989 рік асоціювався в мене із сильним запахом квітів у костелі. Мені було десять років, коли у початковій школі один із моїх однокласників приніс плакат із ковбоєм³¹. Наближалися вибори, тому протягом певного періоду вечірні дитячі програми на телебаченні робили коротшими, бо весь час говорили про «Круглий стіл»³². Пам'ятаю, що одного разу під час перегляду вечірніх новин я була

30 Єжи Попелушко був священником, залученим до опозиційного руху. З серпня 1980 року він активно співпрацював із робочим рухом та підтримував «Солідарність». Під час страйку його було призначено правити служби у Варшавських ливарнях, а під час воєнного стану він відправляв служби за Батьківщину в костелі Св. Станіслава Костки. У 1984 році його було викрадено й убито Службою безпеки (прим. ред.).

31 Відомий плакат, що заохочував до участі в перших вільних виборах у Польщі, на якому був зображений актор Гері Купер із фільму «Рівно опівдні» зі значком «Солідарності» у петлиці. Напис внизу повторював назву фільму. Під ним була дата виборів – 4 червня 1989 року (прим. ред.).

32 «Круглий стіл» – обговорення, які проводилися владою комуністичної Польщі, представниками демократичної опозиції та католицької церкви з 6 лютого по 5 квітня 1989 року. Їхнім наслідком став початок систематичної трансформації суспільного устрою Польщі, найвищою точкою якої стали перші вільні вибори 4 червня 1989 року. В результаті виборів Польща стала першою країною Східного блоку, в якій обрані представники суспільства отримали реальний вплив на реалізацію влади, а у серпні 1989 року було скликано уряд на чолі з Тадеушем Мазовецьким, першим некомуністичним Прем'єром (прим. ред.).

вдягнена у свою сукню в стилі Мадонни і танцювала на килимі у великій кімнаті, наспівуючи: «“Круглий стіл”, знов про нього говорять усі, набридло страшенно, припинить нарешті...» – на мелодію «Like a virgin». І хоча мені подобався цей стан хвилювання та очікування майбутніх змін, я все-таки боялася, що після виборів ніхто більше не роздаватиме пакунки солодошів.

Зміни без жінок

Побоювання виявилися безпідставними, шоколад і яскраві іграшки вже можна було купити у звичайних крамницях, а я вперше відчула силу єднання уряду з церквою – у 1990 році, коли уроки релігії запровадили у школах. Не знаю, як сталося, що одинадцятирічна віруюча та ввічлива дівчинка наче здуріла. Хай там як, а це призвело до моєї цілковитої відмови ходити на уроки богослів'я та розриву будь-яких контактів із парафією в районі Жолібож. До того ж я почала помічати, що матеріальна ситуація моєї родини зовсім не покращилась, а обіцянки нового уряду ще довго не мали нічого спільного з реальним життям.

З роками я почала також викривати інші «грішки», наприклад, те, що серед двадцяти шести осіб, що брали участь у засіданнях «Круглого столу», з боку опозиції була лише одна жінка – Гражина Станішевська, а з двадцяти дев'яти осіб з боку компартії – лише Анна Пшецлавська. Якщо до цього ще додати двох прес-секретарів і трьох спостерігачів від церкви, дві жінки були статистично незначущими на тлі юрби чоловіків, що брали участь у переговорах опозиції з владою. Варто також зазначити, що попри ухвалення паритетних виборів до Сейму з метою забезпечення належної участі членів партії й представників опозиції, про паритет за ознакою статі мова взагалі не йшла. Я добре пам'ятаю заклик 1980 року, написаний на стіні Гданської верфі: «Жінки, не заважайте нам, ми боремося за Польщу». Цей заклик, власне, є актуальним і досі³³. Ми (мається на увазі: чоловіки) маємо багато справ, тому вимоги жінок або просто «жіноча точка зору» у політиці нам заважають – як під час Великої Зміни Системи 1989 року (виборчі списки майже без жінок, порядок денний «Круглого столу» також без жінок), так і дотепер.

Достатньо прослідкувати статистичні дані про виборчі списки всіх партій, які брали участь у так званих «вільних виборах» протягом останніх двадцяти років. Так мало змінилося, й такими одноманітними здаються сварки за перші номери у списках. Для кого вибори є вільними, відкритими, демократичними? Процентна участь жінок у Сеймі дає відповідь на це запитання: у 1989–2001 роках лави на вул. Вейській³⁴ займало в середньому 13% депутаток, а в наступному скликанні цей показник сягнув 20% (цей відсоток утримується й зараз)³⁵. Набагато гірше виглядає ситуація у Сенаті – там жінок лише 8%³⁶. Дивно, що майже нічого не

33 Graff Agnieszka. Rykoszetem. Rzecz o płci, seksualności i narodzie. – Wydawnictwo W.A.B., Warsaw, 2008. – S. 204.

34 Адреса Польського Сейму (прим. ред.).

35 Polki w Sejmie 1918–2008. Дослідження Жіночого фонду «eFКа». – Krakow, 2008. – S. 12.

36 Після виборів 2001 року в Сенаті було 23% жінок, але після того як у 2005 до влади прийшло праве крило, кількість жінок знову почала скорочуватися.

змінилося, незважаючи на дії Парламентської жіночої групи та інших жіночих ініціатив.

Низька представленість жінок на високих посадах (чи то в уряді, чи на підприємствах) є однією з поразок останнього двадцятиліття.

Не слід, однак, забувати про жінок, які працюють на низькооплачуваних роботах, але не обов'язково прагнуть займати керівні посади. Фемінізація бідності та низькооплачувані «жіночі» професії (переважно в сфері догляду та соціальних послуг) свідчать про економічну дискримінацію жінок на користь «вільного ринку». Її найбільш радикальним проявом є переконання, що причинами того, що жінки не можуть знайти себе в новому устрої, є їхнє ледарство або непристосованість.

«Непристосованість» – це слово повторюється у медіа та в публічному дискурсі як мантра стосовно усіх тих, хто не потрапили до дивовижного нового капіталістичного світу.

Коли ми усвідомимо факт постійної дискримінації жінок, то побачимо, що «диво» прориву «ковбойських» виборів не стосувалося, на жаль, ковбойок.

Якщо не в Сеймі, то, певно, у третьому секторі

Попри незадовільну ситуацію в офіційній політиці, жінки самоорганізувалися у Польщі навіть за несприятливих умов. Їхня діяльність спиралася на три основні передумови перетворення устрою: трансформацію основної системи (введення демократичних установ та процедур), економічні зміни (створення вільного ринку, що спирається на приватну власність) та суспільну трансформацію (зміну суспільної свідомості, прийняття нових правил гри). Звісно, способи досягнення цих цілей були відмінними і часто навіть критичними щодо головних напрямків державної трансформації. Передусім я маю на увазі економічні питання та питання вільного ринку, що їх критикували ліві. Втім, всі ці дії були пов'язані зі змінами 1989 року.

У 1980-х було засновано кілька неформальних груп, що визначали себе як феміністичні. Зазвичай їх створювали студентки та студенти, зацікавлені ґендерними теоріями та ґендерною проблематикою. З часом ці групи конкретизували сферу своєї діяльності та інтересів. З 1988 року найбільше емоцій викликали дебати про аборти. У Варшаві група, яка раніше проводила, скажімо, перегляди жіночих фільмів, почала організовувати демонстрації, збирати підписи, писати протести, залучати експертні відгуки та висновки, займатися лобіюванням та налагоджувати контакти для співпраці. З часом ця група перетворилася на Польську Феміністичну Асоціацію, що була офіційно зареєстрована у 1989 році. Через два роки разом з чотирма іншими організаціями була заснована Федерація жінок та планування сім'ї, що стала групою тиску в боротьбі за право на легальний аборт. Переламним моментом в активності жіночих груп став 1993 рік, коли набрав чинності закон проти абортів («Акт про планування сім'ї, охорону людського зародку та умови переривання вагітності»), який дозволяє переривання вагітності лише у таких виняткових ситуаціях, як загроза життю або

здоров'ю жінки, зґвалтування чи невивірне пошкодження зародку. Відповідно до закону, аборт можна робити лише у державних лікарнях. Дебати на цю тему викликали багато суперечностей, які тривають і досі.

Водночас жіночі організації та неформальні групи були активними у сферах культури, жіночої економіки та жіночих прав. У Варшаві з'явився Центр прав жінок, у Кракові – Жіночий фонд «еФКа», протягом наступних років – інші жіночі організації. У 1995 році було створено першу неформальну анархо-феміністичну групу «Жінки проти дискримінації та насильства» (KDP)³⁷, яка через рік перетворилася на «Емансупіхх». KDP намагалася консолідувати жінок із альтернативних кіл та ставила собі за мету політичну та суспільну діяльність. Група займалася такими питаннями, як право жінок на легальний аборт, антифашизм, пропагування фемінізму і антисексизму в рамках альтернативного руху, та екологічними акціями³⁸.

Неформальні групи спільно з неурядовими організаціями протягом останніх двадцяти років досягли змін у сфері жіночих прав у Польщі. Водночас вони вплинули на специфіку жіночого руху в нашій країні, успішно поєднуючи різні кола (академічні, студентські, робітничі тощо) та методи роботи (неформальні групи, мистецькі ініціативи, неурядові організації, індивідуальні проекти).

Я сама починала з роботи у русі неформальних груп, щоб у віці 26 років врешті створити свою неурядову організацію – фундацію «МаМа». Це було не стільки «зріле» рішення приєднатися до владних структур, скільки спроба пошуку нових методів громадської активності та більш офіційних форм контакту як із місцевою владою, так і з вищими щаблями влади та правлячими елітами. Для людини, яка до того пікетувала міністерства, сам досвід перебування у середині цих офіційних будівель та розмови за кавою з представництвом влади є досить своєрідним. Однак це не означає компромісу або одвічної дилеми «радикалізм чи легалізм» – це є природним прогресом і спробою використати можливості, які дають офіційні структури (тут йдеться не лише про міфічні «дотації Євросоюзу», а про можливість систематичного впливу).

Кілька років потому: альтернативи вільному ринку

Я ризикнула б стверджувати, що реальні дії, які мали на меті покращення ситуації жінок, почалися десь у 1995 році, коли вже можна було говорити про відчутні наслідки введеного два роки раніше закону проти абортів, а нові неурядові організації стали сильнішими. Великим кроком у розвитку неурядових організацій, що борються за права жінок, була IV Всесвітня конференція з прав жінок у Пекіні у 1995 році, на якій було прийнято фінальний документ – Платформу дій. У конференції брали участь жінки з Польщі, які намагалися втілити здобутки конференції на рідних теренах³⁹.

37 Kobiety przeciwko Dyskryminacji i Przemocy, KDP (прим. ред.).

38 На основі «Незалежного феміністичного руху в Польщі після 1989 року» [Niezależny ruch feministyczny po 1989 roku]. Виставка була підготовлена до Конгресу польських жінок 20–21 червня 2009 року.

39 Результати їхніх дій можна прослідкувати, вивчаючи матеріали «Десять років після конференції в Пекіні»: http://www.unic.un.org.pl/kobiety_rozwoj_pokoj/konferencja.php.

Водночас у середині 1990-х можна було помітити цілий потік про-жіночих та феміністичних ініціатив (пикети, фестивалі, публікації), що мали на меті зміну тих частин системи, які після нашого переходу в капіталістичний чи вільний ринковий устрій не виправдали сподівань. Однією з течій був анархо-фемінізм, у рамках якого і я сама почала діяти у 1995 році. Мені було вже 16, я давно перестала сипати квіти перед священиками і, можливо, належала до першого покоління «вільної» Польщі, на яке були спрямовані зміни суспільного устрою.

Мені було не по дорозі з цим поколінням. Розчарована надмірним значенням католицької церкви, я почала придивлятися до менш ієрархічних середовищ. Під крилами поетки Данути Вавілов, яка вела художні заняття для молоді, я писала вірші та активно долучилася до суспільного активізму, спочатку як волонтерка Міжнародної амністії, пізніше у неформальних групах. Фемінізм здавна визрівав у моїй голові, і коли я стала достатньо дорослою, щоб брати участь у мітингах та «виходити вечорами погуляти» з дому, я одразу долучилася до розквітаючого руху свободи, панків і, нарешті, анархо-феміністок.

Цікаво, що мої однолітки не завжди підтримували споживацький стиль життя під гаслом «нарешті все можемо купити» і дуже швидко зрозуміли, що у Польщі не створено справедливого устрою на основі постулатів «Солідарності». Ми на власні (молоді, але завдяки цьому чутливі) очі бачили падіння теорії наших батьків та перетворення її на компроміси, які ми не могли прийняти. Хоча анархо-фемінізм ніколи не був предметом наукового аналізу (поза окремими розпорошеними статтями), він є важливим елементом діяльності жіночого руху в Польщі, бо на свій лад також впливав на провідну частину руху (як, наприклад, неформальна група «Жіночий Альянс 8 березня»⁴⁰, яка, починаючи з 2000 року, організує «Маніфа» – вуличні демонстрації на захист прав жінок).

У контексті вільного ринку і насолоди, яку отримувала Польща від «заробляння грошей» та нових можливостей після 1989 року, радикальна критика системи постає важливим елементом демократії. Голос критики має на меті протверезити зачарованих капіталізмом і привернути увагу до соціальних груп, які не виграли від цих змін.

Активістка й дослідниця американського феміністичного руху Пеґґі Корнеґ-ґер дала найбільш переконливе та просте визначення анархо-фемінізму. Вона дійшла висновку, що вся ідея спирається на боротьбу з трьома [польськими – прим. ред.] літерами «Р»: Патріархатом, Грішми і Державою (*Patriarchat, Pieniędze, Państwo*). В одному влучному гаслі ми маємо три ідеї головних соціальних рухів: феміністичного, антикапіталістичного й анархістського. Ось головні супротивники анархо-феміністок.

Патріархат – Гроші – Держава

Патріархат – це система влади і домінування чоловіків над жінками, яка через свої суспільні, економічні та політичні інституції постає джерелом пригноблення не тільки жінок, але й чоловіків. Поняття патріархату в фемінізмі є одним з основних концептів критики суспільних відносин. Його можна зустріти,

40 Porozumienie Kobiet 8 Marca. Більше про ініціативу за посиланням: www.porozumieniekobiet.home.pl.

власне, у кожній течії цього руху. Зазвичай про патріархат ми говоримо в контексті боротьби за визволення жінок. Усе частіше в суспільній критиці патріархат стає символом ієрархії всередині сім'ї й міжособистісних стосунків, які спираються на безумовне підкорення батькові, братаві чи чоловікові. Феміністки звертають увагу на те, що незалежно від культури (ісламської, католицької чи ін.) та політичної ситуації (Іран чи Західна Європа), від жінок вимагається слухняність по відношенню до чоловіка. Різниця полягає тільки у способах її досягнення.

Гроші для анархо-феміністок – це атрибут домінування, символ матеріального, невільного світогляду. Це також один з видів використання людей і контролю над ними. Гроші є тут символом економічної ситуації жінок, дискримінованих на ринку праці. У них нижча зарплата, попри те, що вони займають такі самі посади, що й чоловіки. Ми маємо справу з фемінізацією «нижчих» у суспільній ієрархії професій (вихователька, прибиральниця, медсестра), з прив'язкою до «природних жіночих якостей». Гроші – це також символ позиції матерів на ринку праці, запитання про плани мати дітей під час співбесіди при прийомі на роботу, проблеми із пошуком роботи з огляду на можливу відсутність через догляд за дитиною. Та, нарешті, ситуація жінок, що виховують дітей самостійно, і ставлення до них з боку державних соціальних служб: брак фінансової підтримки та грошової допомоги, ліквідація дитячих ясел і дошкільних закладів, низький відсоток стягнення прострочених аліментів із чоловіків-батьків, ліквідація Аліментного Фонду⁴¹.

У критиці грошей анархо-феміністки наближені до ситуаціоністської течії анархізму, оскільки також звертають увагу на культуру споживання. Якщо йдеться про економічну критику, їхні погляди збігаються з синдикалістськими чи анархо-комуністичними. Вони намагаються створювати незалежні кооперативи чи колективи, у яких питання менеджменту чи фінансування вирішуються за допомогою демократичних форм ухвалення рішень. Також поодинокі ініціативи в анархістському чи феміністичному русі – наприклад, поширення преси і публікацій чи текстильних виробів – реалізуються за принципом цілкового контролю над ініціативою усіма залученими особами⁴². Ще одним способом покращення економічної ситуації жінок є участь у профспілковій діяльності.

На думку анархо-феміністок, держава нагадує патріархатну систему, яка поневолює обидві статі, обмежуючи й знищуючи їхню індивідуальність. Анархо-феміністична критика держави наближена до традиційної критики обмеження свободи, яку висловлюють різні анархістські течії. Свобода важлива для анархо-феміністок перш за все як визволення жінок – від влади батька, держави, суспільного тиску чи стереотипів. Тільки тоді, коли жінка буде здатна сама приймати рішення, вона зможе сказати про себе, що вона емансипована. Особливість поглядів анархо-феміністок на поневолення полягає в обраних сферах інтересів і критики. В цьому вони подібні до феміністичного руху, що концентрується на репродуктивних правах і тілесності, сексуальності, стосунках із близькими, питаннях оплачуваної й домашньої праці, проституції й тор-

41 Пор.: "Obrzydzara", 1996, № 2 або "Vacula", 2004, № 1.

42 Пор.: "Emancypunx distro" www.emancypunx.com або "Porcamadonna", рекламний листок у збірках авторки, Італія.

гівлі жінками, життєвому виборі (кар'єра, материнство, неодруженість), сексуальних преференціях і жіночій творчості. Необхідно досягти свободи вибору в усіх цих сферах. Лише тоді ми зможемо говорити про свободу жінок і їхнє право на самовизначення.

За анархо-фемінізмом, людина створює свою ідентичність, спираючись на засади приватної автономії. Жінка повинна нарівні з чоловіком мати свободу вирішення всього, що її стосується. На думку анархо-феміністок, ані медична точка зору, ні суспільні чи будь-які інші норми не можуть підривати особисту свободу жінок⁴³.

Анархо-феміністки протестують проти використання жінок чи їхнього становища з політичною метою. Ідеться про партії, які у передвиборчих виступах звертають увагу на так звані «жіночі питання», намагаючись таким чином здобути свій електорат. Є декілька тем, які служать лише політичній вигоді, але не мають нічого спільного з реальною допомогою жінкам, скажімо, репродуктивні права, особливо сексуальна просвіта і право на легальний аборт. Анархо-феміністки по-різному підходять до можливого співробітництва з партіями чи парламентськими групами, які хочуть змінити законодавство стосовно «жіночих питань». Вони не співпрацюють з цими партіями та групами і не вдаються до безпосередньої участі в роботі з досягнення змін, а зосереджуються на інформаційно-просвітницькій діяльності.

Час від часу вони намагаються також обходити юридичні заборони і створювати альтернативу офіційним можливостям. Відбувається це, наприклад, на рівні так званої «радикальної гінекології» (абортивні процедури, сексуальна просвіта, медична й немедична освіта – гомеопатія). Анархо-феміністки намагаються також, у межах своїх можливостей, уникати втручання держави у своє життя, вдаючись до альтернативної освіти. Вони створюють дошкільні заклади та школи, що спираються на методи вільної освіти (найчастіше це «антишкільний» рух чи метод Штайнера-Вальдорфа), організовують їх у приватних будинках або місцях, створених анархістськими середовищами, – у сквотах, групах, інфошопах та на місцях своїх зустрічей⁴⁴.

Нова політика

Основна діяльність руху відбувається в рамках так званої «нової політики», яка (на противагу революції 1968 року у всьому світі) розвинулася в Польщі саме після 1989 року. Право на об'єднання у товариства та щоразу частіші контакти із закордонними суспільними діячками та діячами викликали до життя нові ініціативи, що спираються на принцип неієрархічності. Кожна представниця чи представник руху мають можливість брати участь в процесі прийняття рішень, знаючи, що їхній голос має значення. Наступним важливим принципом є переконання, що особисте життя людини є публічним питанням, як це стверджувало старе феміністичне гасло: «Особисте – це політичне». Це

43 Siren, «Anarcho-feminist manifesto, Quiet rumours», Rebel Press, London, 1996, - P. 4–5.

44 У розробці визначення анархо-фемінізму я користувалася магістерською роботою Йоанни Зверковської під керівництвом професорки Малгожати Фушари в Інституті суспільних прикладних наук Варшавського Університету, захищеною у 2005 році (робота не публікувалася).

означає, що навіть найменший наш вчинок, діяльність чи взаємодія можуть мати вплив на ситуацію в суспільстві. Таким чином ми відкидаємо розуміння політики, в якому домашня сфера відділена від парламентарної. Це дозволяє викрити приховану владу, що походить не від конкретних осіб, але є результатом синтезу їхніх дій чи підходу до індивідів. Прикладом такої прихованої влади є масова культура, що нерідко використовує маніпулятивні послання, замасковані під об'єктивну правду.

Ось і Євросоюз

Ідея «нової політики» у поєднанні із сильною структурною підтримкою могла б створити ідеальну суспільну систему, де громадська активність була б заснована на демократії, і боротьба йшла б за конкретні законодавчі рішення, які, підкріплені правами, розвивалися б у всій Європі.

Надії, пов'язані зі вступом Польщі до Європейського союзу, швидко розвіялися, коли виявилось, що положення і норми Євросоюзу не вводяться автоматично на загальнодержавному рівні. З іншого боку, доступ до фондів Євросоюзу, дотаційні програми і безкоштовне навчання, відкриті кордони та свобода пересування, навчання і праця дали жінкам мого покоління чудові інструменти для саморозвитку, які й не снилися нашим мамам.

Якщо подивитися на ситуацію на ринку праці, можна помітити, що польки досить успішні: вони мають найвищі показники в Європі. Згідно зі звітом Європейської комісії на тему ґендерної рівності, у Польщі жінки обіймають 36% посад у менеджменті нижчого та середнього рівнів, що є на 3% вищим за середній показник Європейського союзу. У 2009 році, через п'ять років після вступу Польщі до Євросоюзу, більш ніж третина польок мала власні успішні фірми⁴⁵. Проте звіт випускає той факт, що у Польщі поширена «самозайнятість», тобто створення одномісних фірм, які з бізнесом мають мало спільного. Крім того, на жаль, небагато польок обіймають дуже високі посади. Лише 2% жінок працюють на посадах генеральних директорок і президенток компаній. Така статистика виглядає досить жалюгідно.

Під час написання цієї статті я переглядала один з номерів бюлетеня "OŚKI", повністю присвячений питанням прав жінок у Європейському союзі. Виданий у 2001 році, він інформує про інтеграційний процес у Польщі, директиви з питань рівного ставлення до жінок і чоловіків, висновки Європейського Суду та інші «винаходи» об'єднаної Європи. До цього номеру я написала критичний текст про централізовані структури та їхній негативний вплив на громадськість⁴⁶. Моя стаття була написана в гострому тоні, читання її після стількох років викликає в мене спогади про особливості дебатів щодо вступу Польщі до Євросоюзу й референдуму 2003 року. З одного боку, уряд був у захваті від прибутків, які мало принести приєднання до Європи, з іншого – ультраправі говорили про

45 Raport Kongres Kobiet Polskich 2009. 20 lat transformacji 1989-2009, Fundacja Feminoteka, Warsaw, 2009.

46 Sylvia Chutnik. Pozorna wolność w obrębie struktur państwowych albo śmiech wolnej meduzy]. In: Biuletyn OŚKI, 2001. – S. 44.

загрозу для країни й можливе винищення польського народу. У моєму тексті домінувало відчуття розчарування Євросоюзом (ще до входу в його структуру), я зосередилася, головним чином, на питанні ущільнення кордонів і політиці стосовно біженок і біженців.

Через декілька років у мене виникає враження, що тексти, написані з погляду прав жінок протягом останніх двадцяти років, стосуються в цілому того ж самого – розчарування, що приєднання до перевіреної системи, нібито здатної ліквідувати ґендерну нерівність, не змогло вирішити наші проблеми.

Ідеться тут як про вихід з епохи комунізму, так і про повернення до Європи в рамках приєднання до ЄС. 1989 (перші вільні вибори) і 2004 роки (вступ до Євросоюзу) – по суті, роки надії, якою живилися жіночі рухи, очікуючи, що нарешті ситуація жінок дійсно покращиться.

Я не хотіла б завершити цей текст песимістичною картиною останнього двадцятиліття. Однак, я вважаю, що певні польські біди на зразок консерватизму, знецінення жіночої точки зору (на усіх рівнях) та браку світської держави сильно псують картину «двадцяти років свободи». Що це за свобода, коли права жінок на ринку праці, як і раніше, порушуються, не-гетеросексуальні люди практично не мають жодних прав, а баталія за легальний доступ до переривання вагітності здається заздалегідь програною?

Тяжка робота жінок, об'єднаних в неурядові організації, неформальні групи чи колективи, ітиме вперед, незважаючи на постійні проблеми у матеріальному забезпеченні чи опір правлячих партій. Сотні жінок, задіяних у феміністичних рухах, нагадують мені рекламу, яка з'явилася у 1990-х на польському телебаченні: фігурки-трансформери раптово перетворюються з автомобілів на грізних монстрів. Гасло, яке заохочувало до купівлі цих іграшок, звучало так: «Це прихована зброя». Здається мені, що жінки в Польщі є саме такою прихованою зброєю, як і за часів опозиційного підпілля, що чудово показує в своїй книжці Ева Кондратович, проводячи інтерв'ю з жінками, які входили до демократичної опозиції; так само і в добу діяльності першого уряду після зміни системи. Так і зараз: як на рівні особистих сімейних стосунків, так і на підприємствах чи у політичних партіях. Прихована зброя не лише в сенсі методів досягнення мети, далеких від агресивного цькування, тож наближених більше до діалогу, ніж до конфронтації – але і в сенсі послідовної боротьби за права жінок: боротьби за межами офіційної системи (хоча все ближче й ближче до мейнстріму), що ставатиме все більш ефективною.

З польської переклала
Анна Купінська

ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА

ЩАСТЯ БЕЗ ШОНА КОННЕРІ

Петра Гулова

Зараз весна, і вулиці мерехтять кольорами. Строкаті сукні, кокетливі черевички, капелюшки різноманітних форм, жінки, повні життя, молодші й старші, похитуючи стегнами у грайливих спідницях, плывуть празькими вулицями, як човники та кораблі.

Ця їхня увага до деталей полонила мене ще з дитинства. Вдягнути обтягуючу спідницю, що ледь-ледь прикриває сідниці, зможе кожна. А от спокушати натяками і – більше того – виглядати, ніби ти просто так собі вискочила на вулицю, – це інша річ.

Навесні вулиці оживали і двадцять років тому. Жінки гордо носили свої зачіски з хімічним завивками, схожі на хмаринки-баранці в небі, підбори відбивали відлунням по бруківці, штани були з високою талією і великими кишенями та широкими ремнями – от тільки в руках у них замість кокетливих сумочок були порожні чи наповнені до такої міри, що от-от репнуть, авоськи, – це залежало від того, чи вони тільки стояли в черзі за бананами, чи вже їх купили.

Рафінованості на кшталт «витягти бабусин одяг та поєднати з новим за останнім писком моди» тоді не було. Відсталість від моди означала відсталість, а не моду «от кутюр». Бути сексі – це міні-спідниця та яскрава губна помада, бути інтелектуалкою – означало носити масне волосся, зв'язане в пучок, і замшеве англійське взуття, а кучері фіолетового кольору мали майже всі без винятку комуністичні дружинниці чехословацьких середніх шкіл. Одним словом, можна було одразу ж бачити, з ким маєш справу.

Це називають ностальгією – туга за старими добрими часами, коли життя було легшим, а реальність – більш зрозумілою. На роботу ходили всі, оскільки від емансипованих робітниць та робітників соціалістичної держави це вимагалось, а про домашнє господарство та дітей піклувалися жінки – це було самоочевидним. Жінки працювали трактористками, членкинями народних комітетів, функціонерками Комуністичної партії та агентками таємної поліції. Без чоловічої присутності процвітали не тільки шкільні їдальні, а й всі середні школи, універсами, трамваї, піонерські організації та навіть довгі офісні зали партійних установ. Чому? Тому що різниці між чоловіками й жінками офіційно не існувало, і на менш оплачувані роботи у так званих фемінізованих сферах чоловіки навіть

не претендували. Але праця жінки не закінчувалася із закінченням робочого дня. Вдома на жінку-ударницю чекала друга зміна – Королівство домашніх робіт, у котрому вона суверенно панувала. Жінка була водночас матір'ю-героїнею, бригадою, що варить та прибирає, трудівницею, що виконує план п'ятирічки.

Ладя, чоловік цієї багатогранної жінки (назвемо її, для прикладу, Марією) у свій вільний час понад усе любить вовтузитися на дачі. Бо на державному підприємстві всім байдуже, важко він працює чи ні, – тому краще сили, зекономлені на роботі, а також удома (оскільки там йому теж немає що контролювати й робити), він застосує на дачі. Кожного року він фарбує хвіртку, а також збирає дріт, пaticчки, кору та інші природні матеріали і робить з них гачки, вішалки, брелоки для ключів та інші декоративні речі. У той час, коли Марія натирає ганчіркою підлогу й консервує сливи, наш Ладя, закінчивши свою роботу, навіть встигне увечері прочитати дещо з самвидаву, з майже нерозбірливої копії тексту Гавела⁴⁷, який виховує громадянське суспільство. А увечері, поки Марія вкладає дітей та розвішує білизну, Ладя має можливість трохи поміркувати і насолодитися цигаркою біля відкритого вікна (щоб розвішана білизна не натягнулася цим смородом), інколи прикинувши до радіоприймача, і якщо пощастить, слухає Медека⁴⁸ на «Вільній Європі».

Самвидав, який читає Ладя, найвірогідніше, переписувала хтось, схожа на Марію. Адже переважно це робили жінки – тиха спокійна робота, що вимагає тільки акуратності та терпіння, і нічого більше. Без переписування текстів самвидаву не існувало б. Дякуємо, жінки. Але переписування чужих текстів не варте овацій. Гавел би також нічого не досяг без повного шлунку – турботи самовідданої дружини Ольги. Але вся слава належить йому – це зрозуміло. Ольга лише створювала своєму чоловіку тил, умови для роботи, як мовиться, так само, як це робила Марія для Ладі, який читав щось із Гавела, та тисячі інших чехословацьких жінок тисячам інших чехословацьких чоловіків, котрі Гавела читали або не читали. Коли йдеться про емансипацію, фемінізм чи ґендерний аналіз – приналежність до політичного інакомислення не важлива.

Чеський дисидент займався правами людини, але не правами жінок. І це зрозуміло. Емансипація та ґендер проблематизуються, зазвичай, у суспільствах, які «можуть собі це дозволити». Ці суспільства переважно багаті, демократичні та капіталістичні. Хоча Чехословаччина у порівнянні з деякими країнами була багатою і за часів комунізму, але демократичною й капіталістичною – ніколи і тому, відповідно, була «не готова» до дискусій про ґендер чи рівність, якщо не брати до уваги псевдофемінізм режимної Спілки жінок. Здається природним, що в режимі, котрий зневажав людські права, ці зневажені боролися пліч-о-пліч передусім проти ненависної системи, а на все інше уваги не звертали. Спільний ворог – комунізм – гарантував дисидентству більшою мірою згуртованість у поглядах; впевненість у спільній справі розчиняла незгоду. Можливо, це були часи справжньої розкоші. Або, можливо, приватну і публічну сфери не варто

47 Вацлав Гавел (1936 – 2011) – чеський письменник та драматург, підписант Хартії-77. Очолив політичні зміни у колишній Чехословаччині після 1989 року. Останній президент Чехословаччини та перший президент Чеської республіки (прим. ред.).

48 Іван Медек – легендарний репортер на радіо «Вільна Європа», забороненій радіостанції, яка транслювалася в Чехословаччині (прим. ред.).

порівнювати, а опір режиму не має нічого спільного з жорстким режимом у дисидентських празьких квартирах, де чоловік лежить в капцях на тахті, а його обслуговують. Гіркою правдою є те, що патріархатний режим розквітав у соціалістичній Чехословаччині в родинах комуністичних прислужників так само, як і вдома у інакомислячих. І, звичайно, було немало випадків, в яких не йшлося про взаємну домовленість подружжя, як мають звичку говорити про традиційний родинний устрій ті, хто звинувачує феміністок у втручанні в особисту свободу людини. Тобто стосунки між людьми – це не договори, підписані кров'ю, а bastiони минулого, в якому законсервовані відносини між нашими батьками та матерями.

Як-то кажуть, після бійки кулаками не махають. Але річ не в тому, щоб судити, чи мала емансипація відбуватися ще у період дисидентства, чи правильним було відкласти її на більш пізній період. Проблема в тому, що тема ґендеру як така в підпільних колах була повністю відсутня. Ґендер як тема просто не вписувався в довгий список інтелектуальних питань, що піднімалися на семінарах-квартирниках. Для жінок то – великий жаль, але й їхня власна провина. Просто так нічого не буває, і для серйозної зміни устрою також потрібен був хоча б поштовх. Чоловіки до таких дискусій зі зрозумілих причин схильні не були, а жінки не порушували це питання – можливо, їм це навіть не спадало на думку. Парадоксальне полегшення: коли чоловік був у в'язниці, а жінка врешті-решт могла хоча б хвилинку присвятити самій собі, полегшення, про котре я знаю від дружин дисидентів, є одним із ганебних моментів, до яких призводила ця відсутність діалогу. Жертвами у такому випадку є не жінки, постраждали – всі. Не лише жінки заслуговують на статус жертви. Зважаючи на те, скільки вони можуть тепер і змогли тоді подолати, в них мали ще бути сили на діалог про ґендер. Просто вони не зважувалися, не думали про це, їх до цього не заохочували. Старі ґендерні звички дуже довго відмирають, це залізна сорочка, яку чеканили наші предки, і навіть після падіння «залісної завіси» від неї дещо залишилося – як поганого, так і гарного.

Сама я не можу свідчити про минулу епоху. Коли режим розвалився, мені було десять, і тому я щодо усього, пов'язаного з комунізмом, посилаюся на прочитане, розповіді, свою уяву та на дуже уривчасті власні спогади. Мої батьки були типовими для свого покоління. В жодному разі вони не були безхребетними, але цілком добре вміли пристосовуватись. Як і більшість людей, вони боялися режиму й не мали бажання жодним чином ризикувати, навіть якби це було заради ідей та поглядів, яких вони дотримувалися.

Із минулого я пригадую перш за все естетику. Вигляд продуктових магазинів, політичні стінгазети на стіні будинку, шапки з хвостиками та балабонами, які носили тодішні діти, та сірість столиці, про яку я думала: це фарба, котрою пофарбовані всі будинки. Нічого з цього мені тоді не здавалося замшілим. Це було нормально. Ненормальним, скоріше, було те, що сталося потім.

Про політику вдома не говорили. Падіння режиму святкували, всією родиною ходячи на демонстрації. Те, що ми явно жили в чомусь жахливому, я усвідомила, коли все скінчилось. А також те, що дисиденти – герої. Мати протягом перших декількох днів «оксамитової революції» платонічно закохалась у Гавела,

про якого ще декілька днів тому не знала майже нічого, і, як і в тисяч інших жінок, його фотографія досі висить над її робочим столом.

Соціалізм був періодом однозначності. Критичність з'явилася вже потім. Вона стосувалася й комунізму: не все було так погано. Прийшла також і критичність щодо інакомислення: дисиденти укладали угоди з комуністами, то що ж це була за революція? Наше критичне порівняння загальноприйнятих ґендерних ролей також не забарилося. Спочатку ми, порівняно із Західною Європою, начебто зробили крок назад. Почали ліквідовувати усі ясла та дитсадки, оскільки дитині все-таки краще вдома з мамою. Після декад центрального планування на початку 1990-х років почали пропагувати сімейні цінності.

Коли ж після «Оксамитової революції» до Чехії приїхали перші західні феміністки, щоб просвітити місцевих несвідомих представниць «прекрасної статі», обидві сторони були дещо розгублені від зустрічі. Західноєвропейським та американським феміністкам подобався високий відсоток працюючих чеських жінок; манери ж чеських чоловіків, виключно жіноча турбота про дітей та домашнє господарство, навпаки, викликали обурення. Тоді як багато чеських жінок віддали б перевагу тому, щоб залишатися довше вдома з дітьми, що для того часу не було звичним, західних феміністок турбувало насамперед незначне представництво жінок в публічній сфері.

Після революції фемінізм більш за все викликав опір серед чеських жінок передусім тому, що американські та інші феміністки здавалися лише наступними з табору порадиць та радників, котрі на початку 1990-х років з доброї волі поспішали «допомогти», зрозуміло, не вдаючись до глибшого вивчення чеського контексту, а їхня поведінка викликала частіше розгубленість, ніж захват, та й фемінізм такого ґатибу так легко чешок не зацікавив. Працювали вони все-таки багато, і на роботі, і вдома, тому фемінізм їм був ні до чого. Падіння режиму та свобода, що з цим прийшла, давала більш жадані можливості. Нагода подорожувати та здобути цікаву освіту, а також можливість знайти більш перспективного чоловіка, – це те, чого раніше не було. Таким чином, чешки, як і словачки чи польки, після революції стали бажаним шлюбним «товаром» завдяки саме тим властивостям, від яких західні феміністки приїхали їх відучувати. Готовність узяти на себе турботу про чоловіка і домашнє господарство у більш традиційному сенсі, ніж це прийнято в Західній Європі між освіченими жінками, чеські жінки почали масово розмінювати на кращий рівень життя. Зустрічатися та жити з іноземцями називалося «не соромитися своєї жіночності», що різко контрастувало з «бути феміністкою».

Таким чином, імідж феміністки був (і значною мірою залишається) невтішним. Хоча багато з тодішнього образу вже не актуально, образ некрасивої жінки з вусиками у мішкуватому одязі, яку не хочуть чоловіки, і відчай якої переростає у ненависть, повну безпричинного звинувачення, існує й дотепер. Уявлення про феміністку як про жінку, що програла з «жіночого боку» і через чоловічу байдужість чи сексуальне розчарування заблукала аж у нетрі фемінізму, і досі не вмерло у сучасній Чехії.

Більше того, жінки, які живуть переважно для себе та заради своєї роботи, ніколи не висуваючи на перший план роль берегині домашнього вогнища, до

фемінізму ставляться нерішуче, часто на кшталт: «Я не феміністка, але...». Навіть ті, кому близьке феміністичне розуміння світу, самому терміну опираються. Вони побоюються належати до непопулярної жменьки «чоловіконенависниць».

Колізія між західним фемінізмом та жінками, які виростили за соціалізму, значною мірою походила також із традиційного пов'язування фемінізму з лівою ідеологією. Західні захисниці фемінізму не могли і не хотіли розділити захоплення місцевих жінок новими можливостями, які породив капіталізм. Їхній історичний досвід був іншим, а комунізм вони пов'язували з утопією рівності, на відміну від чеських жінок. Ці гострі кути, як і мислення «ми проти них», у новому тисячолітті трохи пом'якшилися. Можливо, ми стали більш тверезо ставитися до демократії, або радикальні ліві поступово втратили привабливість для наших західних сусідок. Інші відмінності теж стали менш помітними. Немає значної різниці між Заходом і Сходом в освіті, одязі, інтересах чи поп-культурі. Бездонна різниця між жінками з обох боків «залізної завіси» завдяки глобалізації стала просто певними відмінностями.

Попри внутрішню різницю Європа тепер є більш об'єднаною, ніж двадцять років тому, і те ж саме можна сказати про фемінізм чи фемінізми. Особливо відчутними є дві загальні тенденції, незалежно від того, знаходиться людина у Празі, Берліні чи Барселоні. Фемінізм, що прагне «зовнішньої» (позародинної) самореалізації жінки, співіснує з трендом «нової родини» чи «нового материнства», що намагається продовжити існування традицій, роблячи своєрідний крок назад. «Ми тепер маргіналізовані, – кричать ці ново-старі голоси. – Нас пригноблюють феміністки, що не надають того значення родинній турботі, на яке вона заслуговує, і розглядають жінок-домогосподарок як громадянок другого сорту». «Ми – не вони», – заявляють ці «нові» матері про повагу до свого життєвого вибору. Інтерес медіа викликають обидві крайності – жінки на високих керівних посадах та жінки з шістьма дітьми, які кожного дня готують на цілий полк.

Але як же Марія з Ладею?

А Марія з Ладею або їхні на покоління молодші тезки, так звані «діти Гусака»⁴⁹ з бебі-буму чеської нормалізації 1970-х років, мають однорічного Рафаеля. Незвичні імена серед молодих батьків тепер у моді. Марія працює бухгалтеркою, Ладея – торговий представник у великій міжнародній фірмі. Марія сидить із Рафаелем у декретній відпустці. Дитину вона народила аж у тридцять, до цього трохи подорожувала, з Ладею вони двічі побували на Корсиці і двічі – в Парижі. Її мати народила першу дитину на десять років раніше, їй тільки-но виповнилося двадцять, тоді, у часи «товаришів», це вважалося нормальним. Марія з подругами іноді трохи насміхаються над своїми матерями. Молоді родини тоді жили разом із бабусями-дідусями (бр-р-р, ми б цього не витримали) й одружувалися, щоб отримати кредити для молодих сімей. Наречені на весільній церемонії мали живіт, як барабан, а у перший рік із дитиною проводили час за

49 Діти, народжені під час «бебі-буму» 1970-х, коли Густав Гусак був Президентом Чехословаччини. Цей період, названий «нормалізацією», став наступним після Празької весни 1968-го, коли було насильницьки придушено реформаторський рух. Партія «нормалізувала» суспільство шляхом жорсткого контролю над проявами особистого в усіх сферах життя.

пранням марлевих підгузків. Квартири молодих пар смерділи гівном і сечею, а молоді мами майже нікуди не виходили, адже з дитячим візочком складно було зайти навіть до магазину, не кажучи вже про поїздки в міському транспорті. Всюди лише сходи, сходи, сходи. Добре, що хоча б у висотних будинках були приміщення для того, щоб поставити візочок. Годування груддю в громадських місцях було ганьбою «на все село». Тож вони мусили сидіти вдома, і мови не було про якісь там «полегшувачі життя» на кшталт дорожніх ліжечок, вологих серветок та охолоджуючих знеболювальних прикусувачок для зубів, що ріжуться в малюків. Сьогоднішня Марія сидить не вдома, а з подругами, в кав'ярні з дитячим візочком, вони разом вихваляють, наскільки все-таки прогресивний цей час. До того ж Ладя пообіцяв Марії, що дорогою з роботи купить підгузки (а її батько цього також не робив) та раз-два – і переповіє Рафаеля (а Маріїній матері взагалі ніколи б не прийшло на думку просити про таке свого чоловіка). З сином Марія вирішила ходити на плавання для немовлят і до танцювального гуртка – у журналі прочитала, що дитина має розвиватись із самого «ніжного» віку, а за часів «товаришів» про це також не думали. Сьогодні для дітей рівень цукру і кількість нітратів у моркві відстежуються набагато педантичніше. Марія може бути багато чим задоволена, і не тільки як молода мама. На фірмі, кажуть, створили декілька неповних ставок, можливо, ще буде фірмовий дитсадок, і вона зможе чотири дні бути вдома з Рафаелем, а три дні на тиждень – працювати. А ще – мати на пенсії, і якщо вона подивиться за хлопчиком, це буде просто чудово.

А от для Ладі не все так ідеально, бо в його батька після роботи навіть і близько не було стільки обов'язків, як у нього. Батько вважає, що Ладя трохи «під каблуком», якщо дорогою з роботи заходить за підгузками. Добре принаймні, що дома він ще не прасує і не мие підлогу, бо це вже був би повний кінець. Содом і Гоморра, світ, який втратив свій лад. Ладя теж так трохи вважає. Перед Марією він мовчить, нехай собі виговориться, але мити підлогу він не буде ніколи! Якщо Марія вважає, що він танцюватиме під її дудку, то вона помиляється. Все одно колись у кінотеатрі говорила, що найбільше їй подобаються Жан Клод Ван Дамм та Шон Коннері, справжні мужики, а вони ж швабри в житті не бачили! Коли він їй про це сказав, вона тільки нахмурилася й нічого не відповіла. Жінки – що тут скажеш. «А чого б ти хотів?» – питає Ладя сам у себе, але знає це напевно. Іноді він просто хоче мати вдома ту абсолютно звичайну жінку, яка не веде постійної боротьби. Він достатньо воює на роботі, а рідний дім мав би бути раєм, чи не так? Ладя має відчуття, що час до нього несправедливий, і його роль у суспільстві незрозуміла, але не знає, що з цим робити.

Представниця «нового материнства» сказала б, що Ладя з Марією на шляху до пекла. Кардинальне питання, чи щасливіші сьогодні чеські жінки, звичайно ж, не має чіткої відповіді, а якщо й має, то найвірогідніше – «ні».

Чоловікам бракує можливості показати свою «мужність». Щоправда, широкого застосування фізичної сили бракувало ще при комунізмі, але попри це домашній патріархатний етикет було витримано. Й у той час, коли безліч сучасних жінок ще й досі постійно шукають підтримки у чоловіків, чоловіку й спертися немає на що. Палицю і сокиру він відклав уже давно, диригентську паличку

перетягує з жінкою, яка свою жіночу зброю нікуди не відклала, а чоловік вже не має права реагувати на неї традиційним способом.

Ліберальний фемінізм досяг свого піку в момент рівного виборчого права. Межа прагнень радикального фемінізму настільки ж розмита, як і необмежений проект Європейського Союзу. Він є привабливим для широкого спектру соціальних суб'єктів тільки за умови, що вони спокійно можуть плекати уявлення про своє майбутнє членство. Європа – як спокусниця, яка хоч і недоступна для багатьох країн Східної Європи й Турції, але остаточного «ні» від неї ніколи не чути, і можливість блаженного злиття залишається відкритою для всіх. Обмеження власних кордонів зруйнувало б шарм проекту «Європа» подібно до того, як початком кінця радикального фемінізму стало б чітке обмеження його цілей. Як Всесвіт, що розширюється, проте не для того, щоб вибухнути, радикальний фемінізм веде нас невідомо куди. Світ рівності мерехтить десь на відстані від нас, до того ж ми не знаємо, як саме він мав би виглядати.

Дехто вважає, що основне, що дав нам фемінізм в останні три десятиліття, – це завищені очікування від свого життя, які мають сьогоднішні жінки. Вони чекають забагато як від себе, так і від чоловіків, а розчарування від невдач проектується потім на суспільство, яке звинувачують у тому, що воно не дозволяє їм мати таке різнобічно успішне життя, якого вони хотіли. Тридцятирічна Марія зневірилася, бо обіцяну неповну ставку на фірмі так і не ввели, фірмового дитячого садка поки що теж немає, а Ладя хоч і ходить за покупками, але по домашньому господарству не робить не те що половини, але навіть і слабенької чверті того, що робить вона. Ладя бруду не помічає – не те що вона. Отож, свої надії вона покладає на Рафаеля. Коли витирає посуд, кожного разу пхає йому в руки пластиковий кухлик та хустинку, щоб повторював за нею, бо повторення – мати навчання, але він той кухлик швидко викидає, йому це до лампочки.

І навпаки – Ладю сердить, що Марія не може бути хоч інколи повністю «нормальною». Він її все ж таки ні до чого не змушує, так дала б йому хоч колись спокій. Одружився він все ж таки не для того, аби його постійно скеровували, особливо якщо через пилинку в його оці вона не бачить колоду в своєму. Не слідкує за собою. Майже ніколи не робить макіяж, і це не дивлячись на те, що він кожного разу робить їй комплімент. Уже весна, а ту блакитну спідницю, що він їй рік тому подарував, цього року вона ще навіть не витягла.

Ладя виглядає з вікна свого офісу торгового представництва транснаціональної фірми і бачить вулицю, що залита сонцем та мерехтить барвами. Строкаті сукні, кокетливі черевички, капелюшки різноманітних форм, жінки, молодші і старші, похитуючи стегнами у грайливих спідницях, плывуть празькою вулицею, як човники та кораблі. «Якби я жив сто років тому, – говорить він собі, – то спокійно міг би після роботи заскочити до борделю». Але чи робив би він це чи ні, напевно сказати не може. «Можливо, Марія була б навіть рада, – спадає йому на думку. – Вона б лише ще раз переконалася в тому, що чоловіки – негідники, а жінки, бідолахи, весь час знаходяться на безкінечній стежці війни».

На вулицю з вікна дивиться й Марія. Рафаель як раз спить після обіду, а Марія викурює свою секретну сигарету з вікна квартири. Квартира належить їй – залишилася від батьків, Ладя в ній тільки проживає, отже, якби щось

Петра Гулова

і сталося, квартира залишиться Марії. Тиждень тому, коли вона востаннє кохалася з Ладею, він перегнув її через пральну машину у ванній, і їй це дуже сподобалось. Під час цього вона думала про Шона Коннері. Цікаво, чи боровся б він з комуністами за соціалізму? Уявила собі, як він стискає її в обіймах. Не цей, сьогоднішній, а той, старий, із «Джеймса Бонда» – ще зовсім молодий і просто шикарний. Через ці думки у неї трохи паморочиться голова.

З чеської переклала
Мирослава Крат

ЖІНКИ ТА ЗМІНИ: ПРИКЛАД ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Іржіна Шіклова

Двадцять років – достатній період для оцінки змін у суспільстві. Але з якої точки зору на це дивитися? Період Трансформації зазвичай розуміється як нечіткий процес переходу від системи «реального» соціалізму й планової економіки до ринкової економіки або, в ідеологічних термінах, до капіталізму. Але ці терміни не допоможуть нам визначити критерії успіху чи невдачі. Чи будуть успіхом темпи росту ВВП, зміна в розшаруванні за рівнем прибутків, прийняття держави до міжнародних структур?

Після 1989 року в нас відбулися неймовірно великі зміни стосовно розвитку жіночого руху, фемінізму, застосування ґендерного підходу до соціальних та політичних питань.

Простіше сказати: ми розпочали з нуля, а сьогодні в питаннях, пов'язаних зі становищем жінок, майже досягли рівня більшості країн Європейського Союзу. У наших ЗМІ постійно відбуваються дискусії про рівні можливості для жінок та чоловіків, про різницю в зарплатах та пенсіях, про присутність жінок на керівних посадах та в науці, про квоти в політичних партіях, про необхідність змінювати образ жінки, починаючи ще з навчального процесу, про роль мови у закріпленні панівного становища чоловіків, про розширення прав і можливостей жінок із сексуальних і національних меншин, про специфіку інтерпретації історії з точки зору жінок та про інші теми, як-от: домашнє насилля, сексуальні домагання та торгівлю жінками. Для вирішення цих питань створюються групи зацікавлених, громадські об'єднання, що виникають не за розпорядженнями держави чи влади, а безпосередньо «знизу», з ініціативи жінок. Зіштовхуючись із проблемами, у більшості випадків жінки в Чеській Республіці вже здатні самі сформулювати свої вимоги та започаткувати громадські ініціативи для їх вирішення.

Водночас жінки пережили всі перипетії, крізь які пройшло це суспільство впродовж останніх двадцяти років: реприватизацію майна, купонну приватизацію, розпад держави на Чеську та Словацьку Республіки, жорстку стратифікацію на багатих та бідних, включаючи появу нової керівної верхівки, нових «їх», яких ми вважаємо відповідальними. Хоча загалом жінки нечасто брали безпосередню участь у цих змінах. Серед жінок менше підприємців, ніж серед чоловіків, жінки рідше причетні до формування та діяльності нових керівних центрів, тому несуть меншу відповідальність за помилки й невдачі. Окрім того, жінки увійшли в

громадське життя значно менше забрудненими співпрацею з минулим режимом, враховуючи колабораціонізм із КДБ. Вони мали ідеальні умови на старті, але не використали їх і досі є менш численними у великій політиці та підприємницькій діяльності, ніж чоловіки. Проте, на відміну від ситуації двадцятирічної давнини, відбулися значні зміни та диференціація ролей.

Для порівняння: до 1989 року існувала єдина провідна, дозволена Комуністичною партією жіноча організація – Спілка чеських жінок, яка, звичайно ж, входила до Народного фронту⁵⁰. Молодшим читачам і читачкам нагадаю, що будь-яка організація, заснована при соціалізмі, була зобов'язана вступити до Народного фронту, проголосити своєю метою будівництво соціалізму та визнати провідну роль КПЧ. Інші жіночі організації Партією були заборонені. На сьогодні, як видно з огляду «Alts and Sopranos II» (кишенькового атласу ініціатив, спрямованих на підтримку рівних можливостей для жінок та чоловіків, 2005), існує 51 некомерційна громадська організація, заснована з ініціативи жінок. На двох університетських кафедрах викладають курси з ґендерної тематики – у Карловому університеті в Празі та в Університеті ім. Масарика у Брно. Окрім цього є відділ з питань рівних можливостей і ґендерних досліджень при Академії наук та відділ досліджень становища жінок у науці. У той же час існують і чотири жіночі об'єднання, що взаємодіють із різними політичними партіями, п'ять асоціацій і три відділи, що займаються питаннями ґендерної рівності. Окрім кафедри «Ґендер та соціологія» Інституту соціології при Академії наук, існує й Міжвідомчий комітет із рівних можливостей при Міністерстві праці та соціальної політики, Урядова Рада з прав людини, Комітет з усунення усіх форм дискримінації жінок і Комітет із рівності при Чесько-моравській асоціації профспілок. Перша та найстаріша недержавна громадська ініціатива – бібліотека «Ґендерні студії»⁵¹ – була заснована ще в 1991 році. І сьогодні вона є, мабуть, найкращою та найбагатшою спеціалізованою на ґендерній тематиці бібліотекою в Центральній Європі чи, принаймні, в посткомуністичних країнах. «Ґендерні студії» часто представляють чеські громадські та неакадемічні жіночі ініціативи за кордоном і слугують відправною точкою в контактах із міжнародними юридичними та фізичними особами, зацікавленими в цій сфері. Причиною такого успіху стало заснування «Ґендерних студій» одразу ж після Оксамитової революції, коли Чехословаччина стала популярною в світі, а Прага – Меккою феміністок, таким собі Парижем 1930-х років. Важливою складовою успіху була й фінансова та ідеологічна підтримка Фонду ім. Гайнріха Бюлля з Німеччини (Партія зелених) та міжнародних організацій з питань жінок, перш за все Нової Школи Соціальних Досліджень (New School for Social Research). Вона допомогла заснувати Мережу східних і західних жінок (NEWW) – платформу для співпраці жінок у Східній Європі, що стала стартовим майданчиком для багатьох громадських об'єднань і зацікавлених організацій, які з часом відокремилися. Подібно до цього, «Ґендерні студії» також ініціювали низку проектів для жінок із посткомуністичних держав, як-от Karat Coalition, Проект

50 Контрольована КПЧ коаліція всіх громадських організацій соціалістичної Чехословаччини. Для отримання дозволу на легальну діяльність кожна організація мала увійти до Народного фронту і цим засвідчити свою підтримку комуністичної ідеології.

51 Або «Центр ґендерних студій» (прим. ред.).

усної жіночої історії та пам'яті (Women's Memory Oral History Project), міжнародні освітні програми, допомогу, зокрема юридичну, жінкам із меншин та мігранткам. Збільшенню кількості жінок у публічному просторі та виникненню їхніх власних, диференційованих громадських об'єднань сприяло також прагнення Чеської республіки вступити до ЄС і націленість нашого політикуму на виконання вимог для вступу.

Якщо після перевороту у нас переважало негативне ставлення до фемінізму, сьогодні у суспільстві тема ґендеру стала об'єктом відкритих дискусій, що, правда, не з феміністичної перспективи. Часто лунають скарги на малу кількість жінок у політиці, проте, з юридичної точки зору, це не вважають результатом їхньої дискримінації. Жінки в Чехії значним чином представлені й у локальній політиці, як голови сільських рад та мери невеликих міст, і в недержавному секторі. Але в керівництві політичних партій та на державних посадах жінок і досі мало. Причиною цього є не тільки підвищена конкуренція між чоловіками та жінками у політичному житті, що завжди перебуває в центрі уваги ЗМІ, а й низька привабливість великої політики для жінок. Недостатньо інформовані люди вказують на те, що за комуністичного режиму в так званому соціалістичному парламенті було більше жінок, ніж тепер (тоді 28%, сьогодні ледве 15%). Я завжди відповідаю однаково: при соціалізмі всі політичні рішення приймалися ЦК КПЧ, парламент нічого не вирішував, і у ньому були чітко визначені Партією квоти на представництво робітничого класу, селянства, трудової інтелігенції, а також жінок. На відміну від інших, категорія жінок формувалася не за здобутим професійним статусом, а була заснована на їхній біологічній статі.

Так само часто постає питання, чому жінки, які брали участь у діяльності опору й одразу ж увійшли до складу перших політичних структур, після 1990 року зникли з парламенту і з керівництва політичних партій? Як на мене, цих жінок не витіснили з їхніх позицій, вони більш-менш добровільно відмовилися від політики на користь своїх основних професій, за якими вони не могли працювати під час періоду нормалізації. Зрештою, подібне було і в Польщі (цю ситуацію описала американська дослідниця Шейна Пенн; подібні аналізи ґендерних відносин «ззовні» були тоді типовими для США) та в Угорщині, прибалтійських країнах і деяких республіках, що входили до складу колишньої Югославії. Напевно, подібна ситуація була і в Росії та Україні, але з цими дослідженнями я не знайома. Жінки, які сьогодні беруть участь у політиці найвищого рівня, не є й ніколи не були залучені до руху опору, а отримали свої посади завдяки членству в політичних партіях. Колишні дисидентки, як і їхні колишні партнери, зазвичай утримувалися від членства в політичних партіях. Юридично чоловіки та жінки у нас сьогодні цілком рівноправні, але і надалі існує дискримінація на основі упереджень. Говорити вголос чи навіть писати про те, що становище жінок сьогодні є значно кращим, ніж двадцять років тому, не популярно. Констатувати недоліки, звичайно, правильно, але постійне самоспівчуття жінок роззброює, оскільки створює враження, що їхні зусилля марні.

Дискусій про фемінізм чи фемінізми як ідеї та ідеології майже не існує, вони рідкісні навіть в академічних колах. Більшість досліджень спрямовані на ґендерні аспекти соціальних проблем, а їхні результати потім досить спрощено

переказують ЗМІ. Фемінізм як філософія, спосіб інтерпретації культури та історії чи як ідеологія для соціальних змін людей не цікавить. Багато жінок ще пам'ятають обов'язкове працевлаштування жінок (97,8% працездатних жінок тоді працювало) і примусове «утримання» дітей у яслах і дитсадках. Несвідомо вони, можливо, досі бояться комуністичних гасел, в яких фемінізм зображався як ворожа західна ідеологія, покликана придушити боротьбу робітниць і робітників, спрямовану на перемогу соціалізму. Молодші та менш освічені часто повторюють думку про те, що становище жінок при соціалізмі було високим, тому що кожна могла легко знайти роботу. Багато жінок, імовірно, досі вважають, що спроможність жінки виконувати ту саму роботу, що й чоловік, є підтвердженням їхньої рівності. Однаковість була важливою цінністю в комуністичній ідеології. Тому рівність на практиці стверджувалася шляхом ігнорування жіночих відмінностей та особливостей. Нерівність у соціальному становищі жінок і чоловіків, включно з тим, що заробітна плата жінок ще у 1989 році складала тільки 69% від заробітної плати чоловіків (сьогодні це 73%), вже забулась. Про бідність можна було говорити тільки використовуючи поняття «соціальні групи з обмеженими фінансовими можливостями». Насильство над жінками, проституція, розлучення, штучне переривання вагітності і неспроможність жінок реалізувати себе у професійній сфері після отримання освіти – все це тоді інтерпретувалося як пережитки капіталізму. Оскільки ж про ці соціальні проблеми тоді не писали й публічно не говорили, багато хто й сьогодні вважає, що їх не існувало.

Теоретичні питання фемінізму й дискусії про різні ідейні напрямки у феміністичних теоріях сьогодні є радше винятком. Завдяки зусиллям ґендерних досліджень ми усвідомлюємо, що рефлексія соціальних проблем, пов'язаних зі становищем жінок, не закріплена виключно за фемінізмом чи фемінізмами. Критика соціальних проблем базується на концепції людських прав, яка також була табуованою темою за часів соціалізму. «Жіночим питанням» присвячував свої лекції перший президент Чехословаччини Т.Г. Масарик ще на початку 1890-х років. Перед Першою світовою війною і після неї питання про становище жінок та ґендерну рівність дискутували сенаторки Франтішка Пламінкова та Мілада Горакова, яку в 1950 році стратили комуністи. Офіційне ставлення до жінок змінювалося і за часів соціалізму. На початку 1950-х років жінок залучали до праці як дешеву й некваліфіковану робочу силу. Лише в наступному десятилітті жінки змогли здобувати вищу кваліфікацію й отримали можливість професійного росту.

Хоча після перевороту 1989 року ЗМІ було складно вести мову про становище жінок і фемінізм, сьогодні тема ґендеру є складовою частиною публічного дискурсу, з дискусіями про мистецтво і мистецьку критику включно. Здобутком після 1989 року стала й інтеграція ґендерних студій до різних наукових дисциплін Чеської академії. Ще одним здобутком роботи з ґендерних питань стало зростання поінформованості про ґендерні аспекти та специфіку становища жінок, що поєднувалося зі створенням відповідних політичних структур та некомерційних організацій для відстоювання жіночих інтересів.

Кожному з цих трьох явищ варто було б присвятити окрему статтю, яка б не тільки описувала його розвиток, але й охоплювала специфіку цього розвитку

в Чеській Республіці як посткомуністичній країні. Переворот у листопаді 1989 року створив умови для спонтанного оновлення громадянського суспільства. Тоді було створено багато громадських організацій та фондів, сформовано вже відомий у нас сьогодні так званий «третій сектор» або НДО. Поштовх до цього знову був із Заходу. Перший період 1990-х років можна назвати періодом диверсифікації, пошуку і нової стратифікації соціальних позицій та інтересів усіх громадян, включаючи жінок. У цей період було відкинуто майже все, що було пов'язане з попереднім політичним режимом. Тоді феміністичні теорії були представлені з позицій критики фемінізму та його висміювання. Ми навіть більше знали про антифемінізм, ніж про фемінізм як такий. Саме поняття «ґендер» в той час чеські жінки прийняли легше і швидше, ніж термін «фемінізм». Беручи до уваги свіжі спогади про десятиліття централізованої влади й Народного фронту, ми, звісно, утримувалися від створення головної організації з жіночих питань. Її досі не існує, хоч сьогодні ми вже усвідомлюємо важливість взаємодії різних організацій, що складають жіночий рух.

На базі НДО «ґендерні студії», знову за підтримки іноземних організацій, виникла ініціатива створити організацію, спрямовану на теоретичне вивчення й дослідження фемінізму. Там відбулися перші теоретичні лекції з фемінізму, а пізніше, з 1993 року, лекції, організовані «ґендерними студіями», були перенесені до факультету мистецтв. Сьогодні лекції з фемінізму входять до програм багатьох академічних факультетів і стали складовою частиною навчального плану. При Академії наук Чеської Республіки з ініціативи теперішньої директорки Інституту соціології Марії Чермакової з'явився відділ ґендерних досліджень, який провадить свою роботу переважно з позицій досліджень ґендеру, а не на засадах феміністичної теорії. На представлення саме феміністичних теорій і того, що на Заході називається «жіночі студії», із 1999 року орієнтується кафедра ґендерних досліджень Факультету гуманітарних наук Карлового університету, заснована за пропозицією НДО «ґендерні студії». Її випускниці й випускники можуть здобути магістерський ступінь. Подібна теоретична кафедра виникла і в другому за величиною університеті країни – Університеті ім. Масарика у Брно.

Широка громадськість цікавиться радше соціальними та політичними питаннями, серед яких рівні можливості чоловіків і жінок та заборона дискримінації жінок. Це пояснює переважання ґендерних досліджень – тобто моніторингу правової або соціальної політики на центральному чи локальному рівнях та її (різного) впливу на становище жінок і чоловіків. Схожим методом є ґендерне бюджетування, яке уможливорює відстеження та оцінку інвестицій і бюджету підприємств та їх різний вплив на жінок та чоловіків. Наразі ґендерний підхід застосовується до демографічної статистики, соціального забезпечення людей похилого віку, пенсійної політики, платної та безоплатної праці у домашньому господарстві і догляду за членами сім'ї. Іноді ми вже використовуємо термін «ґендерний мейнстрімінг» для позначення досліджень ґендерних аспектів стосовно різних вікових груп. Оскільки жінки становлять дві третіх покоління літніх людей, цей термін поширюється насамперед на людей похилого віку. Проте ґендер відіграє важливу роль і в інших вікових групах. Так, молодь, що шукає роботу, залежно від статі, зіштовхується з різними очікуваннями,

що базуються на ґендерних стереотипах та традиційних ґендерних ролях. Ці очікування визначають, в залежності від статі людини, наскільки складно їй буде знайти роботу. Політика Європейського Союзу, як вже зазначалося, полегшила прийняття низки законів у період, коли наша країна готувалася до вступу в ЄС. Порівняно з 1989 роком, сучасне становище жінок, їхня здатність рефлексувати про це, відстоювати та захищати власні інтереси дійсно докорінно змінилися.

Усі ці здобутки допомогли зміцнити жіночий рух, навіть якщо його традиції змінилися. Історична тяглість і локальний розвиток жіночого руху у Чехії був перерваний у 1948 році⁵², а коли нещодавно з'явилися можливості відновити рух, ми їх проігнорували, намагаючись наздогнати Захід. Сьогодні чеські жіночі організації наслідують західні тенденції, оскільки прагнуть отримати на свою діяльність фінансування та гранти від ЄС. Такі конкурси на гранти оголошуються в регіонах, важливих для сучасної Європи. Таким чином, ми постійно опосередковано порівнюємо себе з іншими і пристосовуємо наші проекти до критеріїв, які висувають жінки з інших європейських країн. Складно уявити, як би в нас розвивався жіночий рух без цього впливу. І це вже неможливо визначити. Зрештою, ми не можемо змінити географічне положення нашої країни... Правильним рішенням буде збалансувати нерівність різних соціальних груп, однією з яких є жінки. Я особисто найбільше ціную сучасну здатність жінок нашої країни рефлексувати над своїми потребами і відстоювати власні інтереси, нехай навіть повільно, за допомогою представництва в демократичних структурах та через громадські ініціативи.

З чеської переклала
Мирослава Крат

52 У лютому 1948 КПЧ провела націоналізацію приватної власності, перебравши на себе контроль над усіма ресурсами.

ЖІНОЧА ОКСАМИТОВА РЕВОЛЮЦІЯ ЩЕ МАЄ ЗДІЙСНИТИСЯ

Катержіна Жак

«Чекаючи на жіночий оксамит» – таку назву має збірка інтерв'ю з політично активними жінками Чеської Республіки, видана у 2006 році громадським об'єднанням, що займається питаннями ґендерної рівності, «Форум 50%». Назва книги цілком вірно підсумовує сучасне положення жінок через двадцять років після падіння Залізної завіси.

Масштабні зміни, які принесла так звана Оксамитова революція, різко контрастують із надто повільним та досі недостатнім залученням жінок до всіх сфер суспільного та громадського життя. Хоча становище жінок та їхнє сприйняття самих себе змінилися на краще, ґендерна нерівність зберігається у багатьох сферах. На ключових та владних посадах жінки представлені й надалі дуже мало, тому чоловіки продовжують мати вирішальний вплив на розвиток держави. Також чоловіки займають більшість суспільно важливих та престижних посад.

Рівень участі жінок у політиці значно нижчий від середніх показників у світі

Рівень участі жінок у «великій» політиці є надзвичайно низьким. Чеська Республіка відстає як від європейських показників, так і від світових. За рівнем громадської активності жінок Чеська Республіка посідає у світовій класифікації Міжпарламентського Союзу 76 місце з 135 країн. З іншого боку, дослідження громадської думки⁵³ показало, що переважна більшість (86%) опитаних переконані у важливості участі жінок у політиці, а понад 75% вважають, **що суспільство має активно підтримувати цю жіночу діяльність**. Підбадьорюючим є також зростання суспільної довіри до участі жінок в політиці протягом останніх років. У 1991 році участь жінок у політиці вважали корисною лише 61% опитаних, у середині 1990-х років – вже 75%, а у 2004 році – 84%. Ця позитивна тенденція ставить нові задачі як перед політикумом, так і перед громадськими організаціями, що спрямовують свої дії на підвищення представленості жінок у політиці. Але наразі здається, що цей потенціал використовується ще не повністю...

53 Опитування проводилося агенцією CVVM для «Форуму 50%» у червні 2009 року.

Квотам – ні

Хоча існує загальносуспільна згода щодо необхідності залучення більшої кількості жінок до політики, погляди на те, як цього досягти, значно відрізняються. Стратегії політики рівних можливостей на зразок введення квот⁵⁴ критикувалися і заперечувалися з боку багатьох чеських політиків, як жінок, так і чоловіків, а також з боку громадськості. Тому політичні партії не відчують тиску на предмет залучення жінок та включення їх до кандидатських списків. Крім того, незважаючи на те, що електорат прагне бачити більше жінок в політиці, це ніяк не відображається на голосуванні. Ідеологічне підґрунтя партій чи їхні виборчі програми є значно важливішими для виборчої аудиторії, ніж кількість жіночих кандидатур від певної партії. Прикладом цього феномену є досвід Партії Рівних Можливостей (Strana Rovnost Šancí), яка висувала лише жінок у своїх списках на виборах у 2004 році. Електорат і медіа сприймали цю партію скоріше як курйоз, ніж істотну політичну силу, і на парламентських виборах 2006 року Партія Рівних Можливостей отримала тільки 0,2%. З іншого боку, сама медіа-кампанія партії призвела до такої реакції. Загалом, виборчинь та виборців, які при голосуванні зважають на рівну представленість обох статей, у Чеській Республіці поки що дуже мало.

Нещодавно Міністр з прав людини та меншин Міхаел Коцаб, висунутий Партією зелених, запропонував владі «революційний» проект, згідно з яким на виборах у кандидатських списках політичних партій має бути забезпечене представництво хоча б 30% жінок. Така політика мала бути розробленою до кінця 2009 року і стосувалася б Парламентської палати депутатів і виборів до регіональних рад. З огляду на те, що законопроект підтримав «лише» так званий «уряд без політичного мандату»⁵⁵, не зрозуміло, чи буде законопроект впроваджено. Судячи з реакції медіа та представництва політичних партій, можна передбачити, що його шанси, на жаль, дуже незначні. Попри це, законопроект буде розроблений та зможе служити відправною точкою для модернізації чеського політичного ландшафту в майбутньому.

Єдина політична партія, яка приділяє увагу рівній представленості чоловіків і жінок у партійному управлінні та у виборчих списках, – це Партія зелених, на яку значною мірою впливають її партнерські партії у всьому світі, і перш за все в Європейському Союзі. Чеські зелені розглядають рівні можливості як один із пунктів своєї платформи, хоча наразі, здається, ідеться радше про вираження прогресивної партійної культури, ніж про переконливий спосіб отримати виборчі голоси. Це добре підтверджує досвід з кандидатським списком Партії зелених на виборах до Європарламенту у 2009 році, який мав рівну кількість кандидатів та кандидаток і був складеним за почерговим принципом «чоловік – жінка». Ця унікальна позиція зелених не була схвалена ані пресою, ні політичними аналітиками, ні навіть самим електоратом й рейтингу партії не додала.

54 Квота мандатів, число жінок у керівництві політичної партії або в кандидатських списках.

55 В березні 2009 року чеський уряд був змушений піти у відставку, тому що йому був висунутий вотум недовіри. Новий уряд «без політичного мандату» був сформований для керівництва країною до наступних виборів.

Мало жінок у великій політиці

Жінок, які після 1989 року яскраво запам'яталися б громадськості як політикині, зовсім небагато. Більшість із них бере активну участь на нижчих щаблях партійних структур, на керівні посади вони потрапляють лише зрідка. Велика частина жінок діє переважно на локальному, у кращому випадку на регіональному рівнях, – набагато менше їх було та є у загальнодержавній політиці, за якою пильніше слідкують медіа, завдяки чому жінки могли б отримати публічне визнання.

Із 200 депутатів у 2006 році у Палаті депутатів була всього лише 31 жінка, тобто 15,5%. У Сенаті після останніх виборів 2008 року жінки посіли лише 14 із 81 сенаторської посади, тобто 17%. На регіональному рівні ситуація краща, частка жінок тут становить 25%.

Те, як жінки почуваються, також важливо...

Оцінюючи прогрес стосовно прав жінок, який зробило чеське суспільство після 1989 року, важливо враховувати, яким чином зміни у своєму становищі оцінюють самі жінки. Як зауважує соціологиня та дисидентка Їржіна Шіклова, розглядати лише статистичні показники рівня залученості жінок до політики після 1989 року – недалекоглядно, адже те, як жінки себе суб'єктивно відчують, є теж дуже важливим. Вважається, що за демократії людина загалом є більш вільною, ніж за тоталітарного режиму, але для того, щоб отримати цілісне уявлення про становище жінок, слід відстежувати та порівнювати окремі аспекти життя жінок у ці два різні періоди, соціалізму та пост-соціалізму. Семінар, організований у 2006 році громадською організацією «Ґендерні студії» в рамках проекту «Пам'ять жінок» (Paměť žen), спробував застосувати на практиці ідею такого порівняльного методу.

Семінар був присвячений 70-річчю від дня народження чесько-німецької письменниці Алени Ваґнер. Їржіна Шіклова закликала оцінювати ситуацію до та після 1989 року, використовуючи замість непродуктивної дихотомії «гірше – краще» детальні наративи жіночого повсякдення до та після революції. Шіклова говорила про повсякденне життя жінок до 1989 року, включно з їхньою формальною участю в політиці. Вона згадала той факт, що у 1980-х роках завдяки квотам жінок у парламенті працювало 30%, але уточнила: «Коли мене запитують, як стало можливим таке зниження кількості жінок в політиці після Оксамитової революції, яке спостерігається сьогодні, я відповідаю старим жартом: тоді парламент був чимось на зразок музею чи театру – було абсолютно байдуже, які люди у ньому присутні».

Три стадії «реального соціалізму»⁵⁶

За словами Алени Ваґнер, епоха реального соціалізму не була монолітною, а включала три окремі фази. Перша почалася у 1950 році, коли був прийнятий закон про сім'ю, який формально декларував рівноправ'я жінок і чоловіків (цікавим є те, що у Федеративній Республіці Німеччина схожий закон з'явився аж у 1971 році). Друга фаза тривала з 1959 року, коли експертки почали використовувати поняття «ґендер». Знаковою подією, за словами Ваґнер, став братиславський педіатричний конгрес 1961 року, який започаткував нове сприйняття виховання дитини, згідно з яким головна роль у вихованні належала сім'ї, а не колективу. Внаслідок цього, наприклад, був подовжений термін відпустки по догляду за дитиною. Третю фазу Ваґнер визначила з 1969 року, після Празької весни⁵⁷. Цей період відзначався, насамперед, стагнацією, замиканням багатьох жінок у собі та на догляді за дитиною, а також відходом від публічної сфери, в якій домінувала комуністична ідеологія.

Оксамитова революція і я

Після закінчення періоду реального соціалізму в 1989 році розпочалася Оксамитова революція, яка запустила хвилю трансформацій в усіх сферах суспільного життя, але також спричинила виразний перелом у моєму власному житті. Повноліття, свої вісімнадцять років, я відсвяткувала якраз у перехідний рік та отримала чудовий та несподіваний подарунок у вигляді падіння тоталітарного режиму та здобуття свободи. Моє сприйняття часу до 1989 року та після нього збігається з моїми дитинством та дорослішанням, з одного боку, й зрілістю – з іншого.

Безперечним є те, що зміна у 1989 році сильно вплинула не тільки на моє життя. У період навчання в гімназії я уявляла своє життя на маргінесах мейнстрімного суспільства, поміж празького дисидентства, без амбіцій на навчання у вищих навчальних закладах, впливової посади чи загального визнання. Зміст життя я шукала у дружніх та сімейних стосунках і планувала кар'єру, яка б не вимагала будь-якого взаємозв'язку з тодішньою тоталітарною владою.

Прикладом для мене були звияжні дисидентки

Тодішніми прикладами для мене були відважні та зацікавлені політикою жінки, які не мають нічого спільного з офіційною структурою, – переважно з Хартії-77⁵⁸ та близьких до неї. Зазвичай ішлося про матерів моїх друзів дитинства, які цілком природно поєднували сімейне життя та свої політично-

⁵⁶ Реальний соціалізм (також фактично існуючий соціалізм, розвинутий соціалізм або державний соціалізм) був терміном, введеним радянською пропагандою в 1970-х, щоб позначати соціалізм *de facto*, як він існував у Східному блоці, і відрізнити його від традиційного (або ідеального) соціалізму. Реальний стосувався факту, що не всі утопічні обіцянки соціалізму і комунізму могли бути втілені з самого початку, а отже, цей реальний соціалізм був лише трампліном для ідеального, обіцяного соціалізму (Wikipedia).

⁵⁷ У відповідь на визвольний рух Радянський союз окупував Чехословаччину в 1968 році.

⁵⁸ Хартія-77 була неформальною громадянською ініціативою, що отримала свою назву від антикомуністичного маніфесту, підписаного більш ніж двомастами чеськими громадянками та громадянами в 1977 р.

аполітичні інтереси. Мої погляди значним чином сформувалися завдяки цікавій незалежній літературі, у той час як, наприклад, вплив школи я оцінюю в цьому контексті як цілком другорядний. Я не була залучена ні до дитячих, ні до молодіжних організацій, а дружні стосунки будувала перш за все поза офіційним колективом.

Діти як рівні

Яскраві жіночі особистості у моїх спогадах характеризуються, крім того, й відвагою. Жінки дисидентства користувалися природженим сильним авторитетом. Їхні методи виховання та підхід до сім'ї й домашнього господарства відрізнялися від переважної частини суспільства. Ставлення до дітей у їхніх сім'ях було більш партнерським, межа між дітьми та дорослими була порівняно тонкою. Діти розуміли переконання своїх батьків та цинізм тодішньої влади.

Мої власні спогади та початок моєї громадянської заангажованості

Середовище Хартії-77 сприяло моїй громадянській заангажованості. Надзвичайно активною я стала вже під час навчання у школі, коли взяла участь у низці демонстрацій, включаючи і знакове 17 листопада 1989 року в Празі, коли сталося найбільше зіткнення між озброєною владою та народом. Пізніше я організувала у нашій гімназії страйк і вперше звернулася до присутніх на мітингу на Старомнеській площі з імпровізованого подіуму вантажного автомобіля...

Проте, падіння Залізної завіси мене – як і більшість людей у країні – здивувало. Іншого майбутнього, ніж за колючим дротом, я собі уявити не могла і до альтернативного життя у вільному суспільстві не готувалася. Тим не менше, одразу після складання випускного іспиту у 1990 році я скористалася можливістю вільно подорожувати і поїхала працювати та вчитися до Берліна.

Вже постфактум я усвідомила, що бажання рано мати дітей було результатом моєї соціалізації до 1989 року. Діти були для мене символом осілості, від якого відгалужувались інші можливості жіночої самореалізації. Моє уявлення про материнство як про вирішальну роль, яку жінка – тобто і я теж – природно виконує, зберігалося у мене і після того, як більшість моїх ровесниць переорієнтувалася на нові можливості, які принесло вільне суспільство, і відклали материнство на певний час. Так сталося, що мій догляд за дітьми перехреснувався перш за все з навчанням у вищому навчальному закладі, а пізніше і з роботою, причому моє покоління активних жінок у більшій частині цю модель відкинуло. Вони спочатку навчалися й робили кар'єру, а дітей заводили пізніше.

Героїні 1989 року

З «революційного» періоду мені запам'яталася низка визначних жінок, які були активними учасницями суспільного життя та символізували суспільні зміни.

Навмання можу пригадати Марту Кубішову, заборонену співачку, яка підписала Хартію-77. Вона була знаковою фігурою опору радянської окупації, що багато в чому вплинула на атмосферу і дух листопаду 1989 року. Однак пізніше вона відійшла від політики. Сьогодні вона займається мистецтвом, а також активна у громадському секторі, де успішно присвячує себе захисту тварин. Її історія є типовою й для багатьох інших визначних жінок, які до 1989 року не могли працювати за своєю професією чи були ув'язнені за свою антикомуністичну діяльність. Ці жінки вплинули на падіння тоталітарного режиму, і хоча вони брали активну участь у процесах трансформації, однак все ж залишилися у «тіні» чоловіків та поступово відійшли на задній план. Зазвичай вони з різних причин не хотіли присвячувати себе політиці на довгий час, і повернулися до своєї попередньої діяльності.

ЄС впливає на зміни в ситуації чеських жінок

У післяреволюційні роки політикум та більшість громадськості однією з головних для Чеської Республіки цілей вважали інтеграцію до Європейського Союзу. Повна інтеграція тривала більше десяти років, протягом яких чеське суспільство перехворіло на низку соціальних «захворювань», деякі з яких не вилікувані і дотепер. Почалося швидке зростання корупції, загальне розкрадання, гонитва за легкими прибутками та неповага до традиційних цінностей, що стало типовим як для звичайних людей, так і для політикуму. Багато обраних представників відвернулися від ідеалів справедливого і законного суспільства, що призвело до неповаги до мігрантів і мігранток, дисиденток та дисидентів, жертв попереднього режиму, а також викликало толерантність до злочинів попереднього режиму. В результаті колишнє комуністичне керівництво, яке мало б піти у відставку, повернулося на владні посади. Рівні можливості та питання прав жінок також не вважалися важливими в перші роки після Оксамитової революції.

На ці стихійні процеси поступово почав впливати тиск з боку Європейського Союзу, який сприяв формуванню ранньої демократії за допомогою оздоровчих стандартів та правил, що призвели до позитивних змін у чеському соціальному середовищі. До сфер, які зазнали особливих змін під впливом європейських стандартів, належала і ґендерна політика. На мій погляд, Європейський Союз мав і продовжує мати колосальний вплив на становище жінок у чеському суспільстві, включаючи і розвиток жіночих організацій. Немає сумніву, що умови прийняття до ЄС, які Чеська Республіка мусила виконувати, а також численні програми студентського, робітничого та культурного обміну й туризм зробили свій внесок у розвиток чеської культури. Вони також створили для жінок більше можливостей самореалізовуватися та самостійно приймати рішення щодо свого життя. Жінки отримали більшу свободу у плануванні материнства, у виборі сімейного стану і професійного покликання без сильного тиску суспільства, яке раніше відводило їм лише певні визначені ролі. Ґендерні ролі чоловіків та жінок у Чеській Республіці за останні двадцять років змінювалась так само, як і в економічно та політично більш розвинених країнах, оскільки тренди у цих країнах ставали певним натхненням для нашого домашнього середовища. Жінки у Чеській Республіці в останні роки мають все більшу потребу реалізувати себе спо-

чатку у професійній сфері, а сімейне життя та материнство частіше підпорядковувати кар'єрі.

Важке народження Закону про захист від дискримінації в Чеській Республіці

Після багаторічних кампаній та під тиском жорстких санкцій з боку Європейського Союзу, у червні 2009 року був нарешті (ледь не запізно) прийнятий закон про рівні права та захист від дискримінації. Саме навколо цієї законодавчої норми точилися, мабуть, найпалкіші за останні роки політичні та загальносуспільні дебати, у яких дуже продуктивною виявилася участь громадських організацій та академічних кіл. Парадоксом стало те, що Соціал-демократична партія, яка офіційно проголошує підтримку рівних прав та антидискримінаційної політики, дуже довго блокувала прийняття проекту закону, який був компромісним, хоч і високо оціненим групами неурядових організацій та експертною спільнотою. При цьому той довгий період, який знадобився для прийняття закону, зробив Чеську Республіку єдиною країною у ЄС, яка належним чином не захищала своїх громадян та громадян від дискримінації. Як результат, Чехія не виконала зобов'язання перед Євросоюзом. Через це проти країни з боку Брюсселя було заведено декілька судових справ. У останні три роки закон став предметом небезпечного політиканства, і єдиною партією, яка доклала надзвичайних зусиль для його просування, була Партія зелених. Зелені домоглися того, що коаліційна влада закінчила розробку закону та запропонувала його парламенту на ухвалення. Закон був нарешті прийнятий навесні 2009, через рік після того, як відомий своїми антиєвропейськими поглядами президент республіки Вацлав Краус наклав на нього вето. Опозиційна Соціал-демократична партія – разом з її депутатками-жінками – під різними приводами блокувала голосування протягом кількох місяців і тільки після падіння уряду в 2009 році дала можливість його ухвалити. Таким чином, тільки через п'ять років після вступу до Європейського Союзу Чеська республіка офіційно приєдналася до інших цивілізованих європейських країн.

Протиріччя між словом та ділом

Цікаво, що однією з тих, хто протистояли антидискримінаційному закону в сфері політики, була депутатка Соціал-демократичної партії Анна Чурдова, яка працює саме у галузі рівних можливостей та виступає на підтримку жінок. На жаль, її приклад вказує на одну з проблем, які, на мою думку, важливо відкрито описати. Ідеться про протиріччя між декларованими прагненнями деяких політиків та політичних до змін на користь жінок, та їхніми вчинками, що у більшості випадків суперечать проголошеній позиції або політичним цілям.

Цікавим та тривожним прикладом різкого протиріччя особистого переконання конкретного політика з офіційно декларованими цілями держави був зовсім неадекватний виступ колишнього прем'єр-міністра Мірека Тополанека з нагоди урочистого відкриття «Європейського року рівних можливостей» у квітні

2007 року в Празі. Тополанек своїм виступом привернув значну увагу, спровокував суспільні дебати та значну протидію жіночих та неурядових організацій, що займаються боротьбою з дискримінацією. Прем'єр-міністр у своєму виступі поставив під сумнів доцільність будь-яких позитивних дій, посиляючись на те, що саме такі заходи шкодять групам, які зіштовхуються з дискримінацією. На думку Тополанека, захист соціальної групи на основі групової ідентичності призводить до дискримінації цієї групи. Як приклад, він навів – дуже хибно – «надзвичайно високий та безкомпромісний захист жінок трудовим кодексом», що, на його думку, призводить до того, що «узяти на роботу жінку є більш ризикованим, і на практиці через це переваги надаються чоловікам». Однак насправді новий чеський трудовий кодекс взагалі не проводить розрізнення персоналу на чоловіків і жінок, а, навпаки, працює з поняттям «одна/один із батьків», щоб таким чином вирівняти ролі жінок та чоловіків у догляді за дитиною.

Тополанек у своєму виступі зайшов ще далі, коли сказав, що жінки не є меншиною, яка перебуває у невідгідному становищі, хоч про них так зазвичай говорять, та заперечив концепцію рівних прав та можливостей. Вагітність та материнство, за його словами, є перевагою жінок. І це є природним, логічним та здоровим, причому жінка може вільно вирішити не заводити дітей і потім мати однакові можливості влаштуватися на роботу з чоловіками. Закон повинен, за словами прем'єр-міністра, це враховувати і не нав'язувати жінкам захист, який їм не потрібен та який парадоксально призводить до їх дискримінації. Якщо жінка вирішить присвятити себе ролі, яку їй довірила природа, то їй не потрібно, щоб закон намагався зрівняти її з чоловіком. Навпаки, їй потрібен гнучкий ринок, що дасть можливість влаштуватися на роботу за умов, які будуть вигідними для обох сторін. І, звичайно, їй потрібна допомога сім'ї.

Несхвальна реакція преси та громадських організацій на виступ прем'єра

Виступ Тополанека був різко розкритикований представниками громадських організацій та академічними колами, а також Партією зелених. Було відзначено, що прем'єр у своєму виступі повертався до концепції, яка суперечить міжнародним зобов'язанням та принципам, що їх Чеська Республіка зобов'язалася дотримуватися, вступивши до Європейського Союзу. Така сама несхвальна реакція на виступ прем'єра лунала в численних коментарях у пресі.

Важлива роль громадського сектора

Громадський та неприбутковий сектори зазнали надзвичайного розвитку в період побудови демократичного суспільства. Цікаво також, що в обох секторах беруть участь більше жінок, ніж чоловіків. Роботу (включно на керівних посадах) тут знайшли яскраві особистості з покоління дисиденток періоду до 1989 (Лібуше Шілганова, Дана Нємцова, Їржіна Шіклова, Рут Колінка, Марта Кубішова).

Велика кількість організацій та академічних наукових груп присвячують свою діяльність питанням ґендеру, фемінізму і, не в останню чергу, жінкам у політиці.

Як колишня студентка політології та активна політикиня, я часто користувалася їхньою інформацією, слідувала за діяльністю, приєднувалася до дискусій та дослідницьких проектів, тож покладаю на їхню роботу великі надії.

Небезпечне місце для громадських організацій: політика

Із власного досвіду я вважаю, що жіночі організації дуже добре працюють в сфері інформаційної діяльності стосовно прав жінок і ґендерної рівності в суспільстві. Однак їхня діяльність у сфері політики не була досить ефективною.

Можливих причин є декілька. Головною я б назвала незнання політичного середовища та небажання глибше з ним знайомитися, включаючи нездатність застосовувати знання з політичної теорії. У Чеській Республіці відчувається дефіцит спеціалісток із міждисциплінарною освітою, які могли б запропонувати стратегії, що базуються на знаннях ґендерної теорії та політології водночас.

Неприбуткові організації офіційно прагнуть до так званої аполітичності та надпартійності у своїй діяльності, що у випадку просування жінок у політиці проблематично, оскільки політика є наскрізь практичною діяльністю, хоч і підкріпленою ідеологічно. Задекларований надпартійний, неідеологічний і рівноправний підхід до всіх активних у політиці жінок на практиці призводить до певних протиріч. Для громадських організацій та тих, хто їх очолює, характерна переважно «ліва» орієнтація, і це часто суперечить політичними програмами їхніх партнерок зі сфери реальної політики.

Я бачу такі тенденції у ставленні про-жіночих громадських організацій до жінок в політиці. Прагнення нейтралітету у політично-програмних питаннях у результаті ставить під сумнів сам «об'єктивний» зміст політичної діяльності. Громадські недержавні організації ставляться однаково до усіх політичних суб'єктів та груп, але питання статі ставлять вище за сам зміст політичної діяльності. На основі «об'єктивно» формалізованих критеріїв вони оцінюють та підтримують жінок без урахування інших аспектів їхньої діяльності. Наприклад, комуністки таким чином можуть бути (а періодично так і є) оцінені як дуже гарні політикині – без урахування того факту, що вони представляють партію з тоталітарним корінням та проповідують ідеологію, несумісну з демократичними принципами.

Лише інколи про-жіночі організації та активістки досягають зваженого співвідношення між об'єктивністю, аполітичністю та надпартійністю з одного боку, та здатністю диференціювати, ієрархізувати та оцінювати – з іншого. Слід зауважити, що такий процес є дуже вагомим, справді нелегко розвивати подібну зважену стратегію зі збільшення участі жінок у політиці.

Громадські організації переважно ліві⁵⁹...

Прикладом небажання про-жіночих організацій критикувати ліві партії може бути відносно недавня подія, яка сталася у Соціал-демократичній партії. Ця

⁵⁹ Авторка класифікує Соціал-демократичну партію, а також Чеську і Моравську комуністичну партії як ліві. Чеські зелені не вважають себе ні лівими, ні правими (прим. ред.).

кількісно дуже сильна партія, що декларує відкритість до жінок та інтерес до ґендерних питань, не змогла обрати одну-єдину жінку на пост голови партії так, як вказує внутрішньопартійний порядок. З кожним невдалим колом виборів сам виборчий процес все більше й більше набував рис комедії.

Після декількох марних спроб вибрати когось із кандидаток, керівництво партії було віддано жінці без відповідної кваліфікації (в інтерв'ю вона демонструвала відсутність елементарних знань, коли, наприклад, не знала ні головних представників та представниць власної партії, ні основних цілей програми), але молодій й привабливій. Однак навіть її не обрали, і восени 2009 року Соціал-демократична партія вдруге пішла на національні вибори без жінок у своєму головному складі.

Преса детально інформувала про цю подію, більшість коментарів була сповнена критики. Вище я описала реакцію організацій, які негайно та дуже бурхливо відреагували на недоречний виступ працелюбного прем'єр-міністра Мірека Тополанека на початку 2007 року. Однак у випадку абсолютної осічки лівої партії критика з боку про-жіночих організацій навіть не прозвучала. Небажання назвати деякі абсолютно очевидні негативні явища, що стосуються лівих політичних суб'єктів, все-таки підриває авторитет організації не тільки в очах громадськості, але також і окремих політичних партій, які не відчують себе під їхнім жорстким контролем.

Іншим прикладом неподоланої аполітичності може бути тема зваженого розміщення радарів системи протиракетної охорони. Багато жіночих організацій активно приєдналися до руху проти їх розміщення у Чеській Республіці і вимагали від політикинів подібних дій. Створюючи образ жінок-«миротворниць», активістки тиснули на політикинів, вимагаючи від них пацифістської позиції.

Нездорова ідеалізація жінок

До ризиків жіночого руху, пов'язаних із прагненням досягти більшої участі жінок у політиці, я віднесла б тенденцію ідеалізувати жінок. Зазвичай ця ідеалізація супроводжується складно обґрунтованими твердженнями і легко спростовуваними поганими прикладами так званих типових якісно-ціннісних характеристик жінок-політикинь. Йдеться про гіпотетичні твердження на зразок: більша кількість жінок у політиці призвела б до збільшення ефективності, зменшення конфліктів, росту раціональності тощо.

Я більше схилиюся до того, що наївно-оптимістичне обґрунтування потреби більшої участі жінок у вирішальних процесах громадськості скоріше відлякує, а через своє легке спростування та аргументаційну слабкість є, на мою думку, контрпродуктивним. Особисто я вважаю легітимним обґрунтування вимог присутності жінок у політиці, згідно з яким жінки мають бути представлені на вирішальних позиціях так само, як і серед загального населення. Відчутно нижча частка жінок є проявом дефіциту демократії як такої, і цей невтішний стан потрібно змінити.

Солідарність як результат стратегії

Багато інформаційних заходів спрямовані на так званий фактор «жіночої солідарності». Загалом вважається, що цей принцип солідарності стає ефективним при показнику 30% для будь-якої соціальної меншини. Інтерв'ю чеських політикинь у цей же час доводять, що у рамках чеської політики жіноча солідарність яскраво не проявлялася. Виключенням є спроби створення та діяльність жіночих фракцій чи клубів всередині партій, поміж них спроба жінок Соціал-демократичної партії створити «жіночий тіньовий уряд» як протест проти суто чоловічої влади колишнього (також соціал-демократичного) прем'єр-міністра Мілоша Земана у 2000 році. Цьому прагненню, однак, не приділили значної уваги, і цей випадок сприймався скоріше як жарт. Навіть жіночі партійні угруповання не фіксують відчутних результатів із досягнення поставлених цілей спільними зусиллями. Більше того, солідарність та командність у політиці створюються важче, ніж у інших професіях чи колективах, оскільки політичне середовище за своїм характером більш конкурентне – політика є як змаганням думок і концепцій, так і поєдинком за владу й позицію. Жінки у політиці також залучені до цих дій. І вони змагаються за позицію або у своїй партії, або на міжпартійній арені. У жінок, як і в чоловіків, ми можемо спостерігати фактичну нездатність домовитися про спільні дії як при просуванні програмних пунктів, так і при виборенні місць у кандидатських списках. Навіть у рамках представницьких органів не відбувається єднання так званих «жіночих інтересів», незалежно від того, йдеться про політику рівноправ'я, справи сімейного характеру чи, наприклад, ґендерне бюджетування. Випадків, коли б жінки всупереч приналежності до різних політичних сил знаходили спільну мову чи стратегію з певних питань, майже не існує, на рівні великої політики такого взагалі ніколи не було. Навпаки, нерідко політикині створюють своє власне суперництво, їхні напади часто мають яскравий особистий та емоційний характер.

При цьому я вважаю, що солідарність між жінками є важливою. Я вірю в її цінність, незалежно від способу її виникнення – спонтанного чи в результаті раціональної стратегії. У політикинь може бути багато причин для об'єднання. Цікавими є приклади самоусвідомлення та початку солідарності між жінками-політикинями на основі особистого негативного досвіду. Ми знаємо, наприклад, жінок, які змінили своє ставлення до рівноправ'я після того, як самі зазнали образи. Мірослава Немцова, провідна політикиня Громадянської демократичної партії, рішуче заперечувала будь-які дії, які б зрівняли шанси жінок у політиці, і не хотіла жодним чином ототожнювати себе з жіночою роллю в політиці. Після її провалу на виборах до керівництва партії, вона несподівано пояснила цю неуспішність саме ґендерною дискримінацією. Її колежанка по партії Алена Паралова, яка критично ставилася до рівноправ'я у тому вигляді, в якому його визначає ЄС, і була проти збільшення кількості жінок у політиці, звернулася за підтримкою до жіночих організацій після того, як не отримала міністерську посаду, до якої готувалась у тіньовій владі. Факт, що міністром став її партійний колега – чоловік, вона несподівано прокоментувала як результат нерівноправ'я жінок у політиці.

Для створення стратегії більшого залучення жінок до політики можна було б, крім іншого, проаналізувати історії жінок, які вже успішно діють у політиці. Попри те, що жінок-політикинь у ЧР впродовж минулих двадцяти років було мало, на публічну думку вони вплинули більше, ніж дії активісток Гани Марванової, Петри Бузкової, Ярослави Мосерової та ін. Практичні приклади приваблюють та стають найкращим натхненням для послідовниць. Цікаво було б дізнатися, чи потрапляють на передній план політичних змагань партій жінки, які «нікому не заважають», чи ті, які твердо вирішили дістатися до верхівки виборчого списку. Також можна було б описати, як це функціонує в окремих партіях. Без детального аналізу виглядає на те, що у чеській великій політиці принципово існують два типи жінок: або дуже активні, що виборюють свій простір, або дуже пасивні жінки, що реагують радше на стимули політичних партій.

Особливо корисною я би назвала ту діяльність громадського сектору, яка присвячена практичним тренінгам для політикинь-початківць, публікаціям інтерв'ю з досвідченими політикинями, роботі з пресою та організації семінарів.

Не думаю, що жінки займалися б політикою більш якісно, ніж чоловіки, але безперечно, вони мають інакші життєвий досвід та стратегії. Аргументація в певних програмних питаннях може спиратись на цей досвід і таким чином бути переконливішою. Це стосується перш за все сфери догляду за дітьми, родинних питань, але, наприклад, і тематики здоров'я та захисту споживачів та споживачок тощо. Зазвичай відбувається так, що жінок в політиці більше ідентифікують із гуманітарними сферами – освітою, культурою, соціальними питаннями. Це професійне спрямування буває інколи обґрунтоване обмеженими шансами жінок реалізувати свій вплив у так званих сильних – більш престижних – галузях, або навпаки, небажанням чоловіків віддати жінкам простір у сферах, що із загальнодержавної точки зору вважаються ключовими.

Контроверсійна роль медіа

Хоча ґендерна тематика отримує все більше уваги в медіа, оцінити її позитивні і негативні наслідки ще важко, особливо, коли мова йде про жінок у політиці. Жінки в політиці потрапляють під інші види тиску, ніж чоловіки, та й їхній медіа-образ конструється інакше. Політикині зазвичай змушені відповідати на запитання, яких не ставлять їхнім колегам-чоловікам. Найчастіше вони мусять описувати свої родинні стосунки та захищати свою здатність поєднувати материнство та роботу. Жінок в політиці також набагато частіше, ніж чоловіків, оцінюють за естетичними критеріями, їхня зовнішність та смаки стають темою в пресі (і не лише бульварній), яка оголошує різні конкурси на «наймодніших та найстильніших жінок в політиці» та дає їм різні прізвиська (наприклад, «блондинка» – якщо мова йде про світловолоосу жінку).

До політикинь громадськість та медіа застосовують інші критерії, ніж до чоловіків-політиків. Різне оцінювання жінок і чоловіків підтверджують і дослідження громадськості, яка приписує різні характеристики жінкам та чоловікам в політиці і очікує від них різних результатів. Медіа (а від них цю аргументацію чудово переймає і громадська думка) інколи на прикладах жінок, які покинули

політику або зробили в ній якоїсь помилки, доводять, що жінки не здібні до політики, а прагнення зрівняти кількість чоловіків та жінок визнають зайвим чи марним. Негативні прецеденти, що трапилися з жінками, піддають небажаному узагальненню частіше, ніж невдачі чоловіків. Постійно артикулюється прагнення знайти між жінками та чоловіками в політиці спільний елемент, який створив би з них гомогенну та придатну до опису групу. Проте помилка однієї жінки інколи узагальнюється та використовується як допоміжний аргумент для заздалегідь поставленої тези про неправильність залучення жінок до політики. Жінки в політиці мусять зважати на ці перепони та розуміти, що їм доведеться рішуче відстоювати свої позиції та боротися з негативними стереотипами.

Із власного досвіду знаю про інші бар'єри, що ускладнюють вхід жінок у політику. Перш за все — складна сумісність політичної роботи з сімейним життям. Партійні переговори потребують багато часу — включаючи вечори та вихідні, — а матерям, які не мають відповідного сімейного тилу, важко знаходити спосіб, як у них взяти участь. А без такої інтенсивної участі в партійній діяльності надзвичайно складно належати до партійних лав.

Після двадцяти років політичних змін я вважаю необхідним продовжувати полеміку про участь жінок у громадському житті та в політиці. Доведеться відкинути деякі напрацьовані кліше та шукати нові ідеї, які приносили б кращі результати, ніж до цього часу. Для цього потрібна відкрита, критична дискусія. Вплив жінок на розвиток останніх двадцяти років був визначальним. Однак, порівняно з чоловіками, з точки зору загальнодержавного впливу, жінки були радше на периферії. «Жіночого оксамиту» ми лише чекаємо...

З чеської переклала
Мирослава Крат

СЛОВАЧЧИНА

ПРО МИНУЛЕ, ЯКЕ ІСНУЄ В НАШОМУ ТЕПЕРІШНЬОМУ

Яна Юраньова

Образи

Незабаром після Оксамитової революції я випадково натрапила на одну дурну телевізійну програму. Дивилася з подругою і співробітницею. У програмі жінки, одягнуті в костюми фруктів (хоча скоріше роздягнуті, ніж одягнуті), поведилися у дуже спокусливий спосіб. Подруга, яка з відразою дивилася програму, обурено сказала щось на кшталт: «Сподіваюся, зміна політичної системи не принесе нам такої “свободи”». Я і досі пам’ятаю її слова. Це безглузде шоу не було винятковим. Зараз показують багато програм, в яких жінки – сексапільні «красуні», які є нічим іншим, як сексуальними об’єктами, – подаються чоловікам на тарілці, ніби їжа для споживання.

Одразу після зміни системи образ жінки відображав фактичне місце жінки в суспільстві, а також впливав на нього. Медіа почали формувати новий образ жінок одразу після падіння комунізму. Нова хвиля образів ставала дедалі помітнішою, хоча образи ці були далекими від реальності. Проте вони мали і мають великий вплив на справжнє життя справжніх жінок, а інколи здаються більш реальними, ніж справжнє життя. Ці нові образи дуже часто дратують та розчаровують. Вони можуть не здаватися небезпечними на перший погляд, проте вони призводять до викривленого сприйняття жінкою власного образу.

Як функціонують ці медіа-образи жінок в сучасній Словаччині? Чи дійсно очікується, що жінки ідентифікуватимуться з ними? Якщо так, то яким чином? Чи треба їх сприймати тільки як неприємне «забруднення навколишнього середовища»? Що означає факт, що майже усі продукти рекламуються за допомогою жіночого тіла? Яке воно, це тіло? Чи це молоде, оголене тіло служить тільки декорацією? Чи це тіло справжнє, чи штучне, таке, що не належить реальній жінці? Для кого це важливо? Чи це важливо для самих жінок, чи для чоловіків? Яка залежність між місцем жінки в суспільстві та жіночими образами, видимими в публічному просторі? Чи впливають ці образи на ситуацію жінок? Чи, може, ситуація жінок змінює ці образи? Що має більший вплив та значення: ситуація жінок чи те, як їх зображують?

В образах жінок, створених за допомогою медіа, певною мірою відображені

два зовсім протилежні полюси: красуня та мати. За останні двадцять років жінкам доводилося тісно зіштовхнутися з обома.

Красуня повинна бути фізично бездоганна, багато часу присвячувати догляду за своїм тілом. Красуня молода, сексапільна, худенька, але з великими грудьми. Її роль проста: презентувати певний продукт з метою його продажу. Мати також повинна бути ідеальною, весь свій час присвячуючи дітям і чоловікові. Цей образ переважає у рекламах різного роду їжі чи ліків – всього, що потрібне родині і про що мають дбати жінки.

І хоча всі ці «добрі мами» і домогосподарки як мінімум гарні, якщо не вродливі, ще якийсь час тому ці два образи були чітко відокремлені. Зараз розпочався процес їхнього об'єднання. В результаті отримуємо повністю ідеальну й абсолютно красиву матір, яка не тільки гарно виглядає, але також досконало дбає про свою сім'ю. Знає вона все: як мити туалет, як смачно варити, як голити під пахвами, щоб шкіра залишилася абсолютно гладенькою тощо.

У Словаччині міф про прекрасних словачок дуже стійкий. Навіть політики час від часу кажуть, що у Словаччині жінки найгарніші у світі та що вони є «нашим національним багатством». Такі сексистські вислови характерні для всієї політичної сцени, незалежно від політичної орієнтації. Їх можна почути як від консервативних, так і від соціалістичних, посткомуністичних та ліберальних таборів. Навіть президент нашої Республіки висловив кілька разів таку думку, а колишній Міністр закордонних справ недавно стверджував, що манекенниця є найкращою представницею Словаччини у світі.

Кілька років тому, мабуть, під впливом закордонних зразків, обидва міфи почали поєднуватися. Тіло вагітної жінки зараз показують набагато частіше, ніж у минулому. За соціалізму воно було табуоване. Так було й одразу після падіння комунізму – показували тільки тіла не-вагітних і не-матерів. Сьогодні можна побачити навіть дуже активні молоді і красиві тіла вагітних; наприклад, у рекламі це вагітна жінка, яка на одній руці тримає дитину, а в другій ноутбук. Такий образ – на нього вплинула політика ґендерної рівності в дуже формальному розумінні – можна сприймати як приклад реалізації нещодавно визначеної ґендерної демократії.

Можливо, подвійний чи навіть потрійний тягар жінок від часів соціалізму з його соціалістичним ідеалом «емансипації» жінок заміниться – на ідеологічному рівні – тягарем неправильно протлумаченої ґендерної демократії.

Ролі

Можна сказати, що ролі, які сьогодні нав'язує жінкам публічний дискурс (через рекламу, медіа тощо), є чітко визначеними і незмінними. Навіть від старших жінок вимагається бути прекрасними, худенькими, турботливими – усе водночас. Всі медіа переповнені сексуальними образами жіночих тіл, причому всі жінки мають бути і матерями. Це, з одного боку, створює напруження, а з іншого – стає для жінок шизофренічним наказом та імперативом: бути сексуальним об'єктом і дбайливою матір'ю водночас.

В контексті таких жіночих ролей дуже цікаво розглянути, як після падіння комунізму відзначаються присвячені жінкам свята. Навіть через двадцять років Міжнародний жіночий день 8-го березня багато людей далі сприймає як безглузде комуністичне свято. Правда в тому, що за комунізму свято відзначалося в досить огидний спосіб і тому стало символом порожньої, беззмістовної соціалістичної емансипації жінок. З іншого боку, кілька років тому свято почали «відвойовувати» феміністки, які діють у цій частині Європи – і певною мірою також у Словаччині. Такі заходи не є масовими; присутні на них перш за все молоді жінки, які демонструють своє невдоволення офіційним тлумаченням свята. Проте значення таких заходів навмисно применшується та ігнорується. Партія, яка зараз при владі і вважається соціал-демократичною, регулярно організовує 8-го березня спеціальні зустрічі, передусім для старших жінок. Ці заходи за формою і змістом нагадують колишні комуністичні святкування Міжнародного дня жінок: це поєднання кітчевої розважальної програми і компліментів з традиційними червоними гвоздиками. Хоча ці заходи не є масовими, вони широко висвітлюються в медіа – а тема Міжнародного жіночого дня губиться і зовсім втрачає значення.

День матері, який традиційно святкується у травні, не відзначався офіційно в часи комунізму, але був дуже популярним у передкомуністичний період. ЗМІ чинять досить великий тиск, вимагаючи відзначати це свято, – лунають численні слова та репліки про матерів, їхню «функцію» в суспільстві тощо. Останніми роками дедалі частіше з'являються критичні відгуки, адже з одного боку, материнство підноситься на п'єдестал, але з іншого, реальні матері зазнають дискримінації, особливо коли йдеться про тих, у кого маленькі діти. Преса оспівує великі родини, проте реальне ставлення до них буває досить неприязним.

Насильство над жінками

Нещодавно я дивилася ток-шоу, в якому жінка з далекого села північної Словаччини розповідала про розлучення своєї дочки. Казала, що людям не слід розлучатися і що розпад шлюбу її дочки був справжньою трагедією для всієї родини. Після того додала у жартівливому тоні: «Якщо дружина хороша, її треба бити, щоб стала ще кращою, якщо погана, також треба бити, щоб стала хорошою». Ведуча була настільки вражена цими словами, що навіть не спромоглася відповісти. Ще кілька років тому ведучий або ведуча могли б засміятися з цього як із вдалого жарту. Сьогодні суспільство більш чутливо ставиться до теми насильства над жінками.

Іншою гостею у програмі була молода працівниця центру допомоги жінкам-жертвам насильства. Спочатку вона говорила про свою роботу, після цього в телевізійній студії зустрілася з однією з жінок, яким центр надає допомогу. Ведуча цього разу була дуже заангажованою і хоча тему – насильство над жінками – не обговорювали з феміністичної точки зору, все ж дискусія відбувалася у дуже бурхливий спосіб. Двадцять років тому все було б по-іншому. Проте, «жарт» літньої селянки залишився не прокоментованим, замовчаним.

З 2000 року ставлення до теми насильства у Словаччині відчутно змінилося

внаслідок двох національних кампаній, проведених коаліцією феміністичних громадських організацій. Обидві було реалізовано без жодної підтримки з боку держави. Кампанія зі слоганом «Кожна п'ята жінка стає жертвою насильства» дуже вразила словацьке суспільство у 2000 та 2001 роках. Певною мірою зміна відчувається і на практичному рівні – в законодавство було введено кілька позитивних змін, але такі зміни перш за все помітні в мові, якою ця тема обговорюється. Доки феміністичні організації не почали порушувати цю тему, вона обговорювалася передусім у жовтій пресі. Насильство проти жінок сприймалося як проблема конкретної жінки. Ніхто тоді не наважувалися казати, як багато жінок страждає від насильства. Хоча публічне обговорення цієї теми спочатку сприймалося вороже, більшість суспільства – особливо жінки – визнала реальність цієї проблеми.

Число п'ять у слогані було взято з європейських кампаній проти насильства над жінками, в тому числі й однієї, проведеної в Австрії – країні, яка у цьому питанні вважалася досить схожою на Словаччину. Після цих двох кампаній у 2003 році було проведено дослідження, згідно з яким справи виглядали ще гіршими – кожна четверта жінка у Словаччині зазнає насильства. Якщо таке дослідження було би проведене перед кампанією, статистика напевно виявилася б «кращою», оскільки жінки не говорили б про проблему відкрито та не змогли б її назвати. На жаль, досі є місця, у яких статистика ще гірша: в одному з передмість Братислави жінки – всі у декретній відпустці – засвідчили, що в їхній околиці кожна третя жінка ставала жертвою насильства у певний момент життя.

Фемінізм у Словаччині

Як і в більшості посткомуністичних держав, у колишній Чехословаччині в демонстраціях та боротьбі за свободу у листопаді 1989 року брала участь приблизно однакова кількість жінок і чоловіків, проте з трибун під час демонстрацій промовляли практично самі чоловіки. Хоча тоді були й кілька політично активних студенток, пізніше майже усі посади було віддано чоловікам (або ними зайнято). Жінки мовчали і під час Оксамитової революції, і після неї. Проте один виняток дуже запав у пам'ять. Ідеться про відому словацьку акторку Емілію Васарьову та її емоційну промову. Лейтмотивом цієї промови була «любов» – і вона кілька разів так драматично повторювала слово «любов», що для багатьох людей це звучало смішно. Не тому, що інші промови з боку чоловіків не були емоційними. Емілія Васарьова як жінка виконала свою роль: була емоційною та говорила про любов.

Після падіння комунізму дуже швидко стало ясно, що усі важливі посади зайняли чоловіки. Це не означає, що жінки зникли. Вони багато допомагали. Однак дуже часто залишалися менш помітними або зовсім непомітними. Навіть амбітні жінки здебільшого займали посади в адміністрації. Чому так сталося? Пошук відповіді на це важливе питання став одним зі стимулів діяльності, через яку виник проект АСПЕКТ, створений у 1991 році, а офіційно зареєстрований у 1993.

У Словаччині відчувалася відсутність цілої сфери феміністичної думки,

літератури, культури, політики тощо. З 1993 року ми почали видавати культурний феміністичний журнал АСПЕКТ, і цю подію можна вважати формальним початком ґендерних студій у Словаччині. Більшість із нас на той час активно займалася сферою літератури як критикині чи письменниці. Тому саме література була в центрі наших інтересів. Однак багато з нас дуже вчасно зрозуміли, що соціологія – а навіть ще загальніше – соціальні проблеми є більш нагальними. Тому ми почали займатися тим, що здавалося найсуттєвішим. Для цього ми започаткували ініціативи, спрямовані на такі теми як насильство над жінками, права ЛГБТ⁶⁰, права жінок, ґендерна освіта тощо.

Для мене це було як ковток свіжого повітря, новий відкритий світ. Всі теми були цікавими, виникало багато запитань. Запитань було більше ніж відповідей, але все ж таки відчувалося: нарешті ми розуміємо життя, яким живемо. Це позитивне відчуття швидко зіпсувала реакція демократичної частини посткомуністичного суспільства у Словаччині. Жінки, які ідентифікували себе як феміністки, зустрілися з ворожим ставленням: їх прирівнювали до комуністичних службовців (хоча жінок-службовиць було набагато менше, ніж чоловіків). Жодна з жінок у групі АСПЕКТ не була у комуністичній партії, але попри це, часто робилися спроби обзивати нас комуністками.

Протягом шістнадцяти чи навіть більше років існування першої феміністичної громадської організації АСПЕКТ, а також після відкриття ґендерних студій в Університеті ім. Коменського у Братиславі та заснування інших феміністичних організацій, які з'явилися пізніше, атмосфера у суспільстві стала значно кращою. Серед жінок зростало зацікавлення ґендерною тематикою. Хоча багато жінок сприймали розвиток фемінізму в Словаччині як спробу захопити владу, було ясно, що це навмисно викривлена неправильна інтерпретація. Двадцять років тому нам казали: «Найважливішою справою є захист демократії, а ви витрачаєте свої сили на щось неважливе». Ми й досі повторюємо відповідь, яку сформулювали ще тоді: «Немає демократії без жінок». Я не впевнена, чи інші сприймають цю відповідь правильно, чи, можливо, навіть навмисно розуміють її неправильно. Я розуміла цю фразу так: це моя свобода. В мене є свої ідеї, в інших жінок теж, і ми можемо їх реалізувати. Досі ми реалізували чужі ідеї – передусім ідеї чоловіків. Тепер ми відчули себе вільними. Ціною за це було невизнання, але, на щастя, не назавжди.

Жінки у політиці

Після падіння комунізму стало можливим обговорення низки важливих тем. Міф краси, материнства, доступ жінок до влади – це тільки декотрі з них. Проте присутність жінок у вищій політиці була типовим показником ґендерної демократії в іншій частині світу. У нас жінки були непомітні у «великій політиці». Відбувалося багато дискусій на тему, чи мають жінки йти в політику, хоча водночас присутність деяких із них – нехай і невеликої кількості – вже була фактом. Кожні парламентські вибори були приводом до чергової дискусії на цю тему.

60 ЛГБТ – лесбійки, геї, бісексуальні та трансґендерні люди.

Одна правдива історія з початку 90-х є чудовим прикладом. АСПЕКТ було запрошено на дискусію про жінок у політиці. Політикиня з Руху християнської демократії сказала нам: «Я б дуже хотіла почути ваш звіт, але керівник моєї партії попросив мене прийти, він має до мене важливу розмову».

Через ще декілька років жінки стали більш помітними в політиці. Обличчя жінок були привабливими для електорату, але політичні лідери маніпулювали, щоб жінки лише виконували певні «завдання», проте самі лідерками не ставали. Приклади таких випадків численні; найбільш вражаючим був випадок цьогорічної кандидатки у президентки, Івети Радічової, професорки соціології, віце-президентки СДХС (Словацька Демократично-Християнська Спілка). Вона програла вибори, але мала значний успіх. Проте її партія не скористалася цією популярністю, а відсунула її, щоб вона не складала конкуренції керівнику партії.

Хоча сьогодні у політиці досить багато жінок, вони не займають посади, які б давали доступ до реальної влади. З іншого боку, можна сказати, що тема жінок у політиці пов'язана з великою кількістю ґендерних стереотипів, глибоко вкорінених у словацькому суспільстві. Попри це, нині багато змінилося, як видно на прикладі президентських виборів, про які я згадувала раніше. Десять років тому медіа та чоловіки-політики дуже критично ставилися до кандидатки Маґди Вашаріової, тому що, на їхню думку, вона не була ввічливою. Правда в тому, що їй часом доводилося перебивати інших кандидатів, тому що для неї це була єдина можливість висловитись. Водночас націоналістичний політик Ян Слота – навіть коли прийшов п'яним на телевізійну дискусію – не був аж так гостро критикованим, як Вашаріова. У порівнянні з цим, остання кампанія президентських виборів пройшла дещо краще; але жінка все ж залишається дуже незахищеною в публічній сфері з огляду на своє тіло, вік, сімейний стан тощо. Типовими були слова одного політика від християнських демократів. У відповідь на запитання, чому в кандидатському списку його партії на минулих парламентських виборах не було жінок, він сказав: «Наші дружини з нами, тому це те саме, якби вони були у списках кандидатів».

Хоча зараз у словацькій політиці вже є декілька жінок, більшість з них займає підлеглі посади. Вони навіть з'являються у телевізійних дискусіях, коли виникає якась прикра проблема. Їхні керівники-чоловіки посилають їх туди, щоб вирішити невідгдані питання, а ті зазвичай охоче погоджуються.

Можна сказати, що практично немає жінки-політикині з політичною програмою, яка стосувалася б жінок. Політичні лідери жодної партії ані зараз, ні в минулому, не дозволили б нікому з такою програмою потрапити у світ «великої політики». Ґендерна програма одночасно сприймається як неважлива, непотрібна, а крім того, небезпечна. Причини такого шизофренічного підходу можна пояснити нашим минулим.

У колишній Чехословаччині чи в її словацькій частині не існувало ніякого жіночого руху. У 60-х роках почалася «відлига» після жорстокого та суворого режиму 50-х, проте у 1968 році Червона армія спільно з військами країн Варшавського договору ввійшла в Чехословаччину і припинила так звану Празьку весну. 70-ті роки були декадою потужної «нормалізації», під якою розумілося не тільки фізичне, але також ментальне закриття кордонів.

Ми пройшли так звану комуністичну емансипацію жінок, яка виникла тому, що режим потребував жінок як робочої сили – щоб підняти економіку. Не було ніякого політичного жіночого руху, тому й бракує усвідомлення проблем, перед якими стоять жінки. АСПЕКТ – це перший феміністичний проект, і тому ми мимоволі опиняємося у перманентному конфлікті з багатьма частинами суспільства. Через двадцять років після падіння комунізму і через більше, ніж п'ятнадцять років після створення АСПЕКТу, ситуація трохи покращала. Але спадщина комунізму – значний формалізм та відсутність змісту – залишається небезпечною. Проблеми жінок залишаються непомітними, або їх визнають тільки за допомогою риторичного жесту, який не несе з собою практичних рішень.

Життя продовжується – з його сподіваннями та розчаруваннями. П'ять років після падіння комунізму в доповіді на одній конференції я поставила такий діагноз: «Проблема Словаччини полягає не тільки в тому, буде в нас демократія чи тоталітаризм. Проблема у якості нашої демократії: будуть у ній жінки чи ні?». Мушу сказати, небагато змінилося за останні п'ятнадцять років.

Зі словацької переклав
Олексій Ігнатенко

СКАЖІТЬ ЖОФІЦІ ТА ІНШИМ...

Анна Грушкова

...що хороша дівчинка спочатку навчилась правильно чистити своє взуття...

Ми в селі у татових батьків. Мені дванадцять. Мій двоюрідний брат, приблизно того ж віку, що і я, весь час пообіді «ремонтує» мотоцикл мого батька. У дворі є майстерня, він лежить навпроти неї на газоні, весь вкритий мазутом, і щось бурмоче, викручуючи якісь гвинти.

«Відвезеш мене, коли закінчиш?» – питаю несміливо.

«Побачимо», – відповідає він із новонабутою чоловічою зверхністю і знову зосереджує свою увагу на мотоциклі. Його батько вже навчив його водити машину.

«Посуд!» – кричить із кухні мій батько. Я плентаюсь туди, мені не хочеться це робити, і я не в захваті від цього дворазового щоденного ритуалу. Тим паче, у нас немає нормальної раковини. Треба гріти воду на плиті і переливати в старі тази. Я мию посуд у мильній піні, потім перекладаю до іншого тазу, щоб там сполоснути водою, яка чиста спочатку, але згодом все більше нагадує мильну піну. Мені не хочеться це робити, але врешті я їду на кухню, бо я хороша (що означає «слухняна») дівчинка.

Коли посуд помитий, витертий та поскладаний до шафки, з полегшенням біжу до книги, яку почала читати. Але у батька для мене є нове завдання: чищення мого взуття. Виходжу у двір з парою білих черевиків з дірочками спереду. Двоюрідний брат все ще лежить під мотоциклом. Я скося спостерігаю за ним. Він розібрав батькову стару «Яву» та додає до неї нові, сучасні деталі. Дуже важко повірити в те, що ця дивна конструкція колись знову запрацює. Врешті, юний ремонтник все лишає і вибігає на вулицю. За ним заїхав його батько, мій дядько, дуже милий чоловік. Він так і не прийняв правил моїх дідуся та бабусі; після обіду завжди йде поспати, до того ж ще й палить, що вони вважають дуже нездоровим.

Мій двоюрідний брат сідає до дядькової машини, вони їдуть на аеродром, де якийсь їхній знайомий дасть їм політати на планері. Після їхнього від'їзду мій батько розчаровано оглядає розібраний мотоцикл та його деталі, розкидані довкола, але не каже ані слова. Потім бере мої вичищені та натерті черевики і кричить: «Тебе не хвилює, що в тих дірках залишився крем для взуття? Візьми зубочистку та почисти! Навчись робити речі як слід!».

...але не вміла танцювати...

Роками мені снилися численні яскраві сні на одну ту саму тему. Всі вони були похідними варіаціями від тієї ситуації, яку я описала раніше. В одному сні я бачила двох жінок. Одна з них, дуже гарна, у широкій спідниці, з прикрасами на шиї та руках, б'є в невеликий барабан, який висить у неї на шиї, й танцює. Інша жінка не танцює; вона дивиться на подругу, заздрісно і захоплено водночас. Вона хвора, вона не може танцювати, – спадає мені на думку уві сні.

В іншому сні я на балу. Молодий чоловік підходить до мене, щоб запросити до танцю, але я застигаю від страху, усвідомлюючи, що я не вмію танцювати. Я прошу його навчити мене, але він переконаний, що я маю знати, як це робиться. Я роздивляюся довкола, мені соромно, а потім бачу свою подругу, як вона чудово танцює. Захоплена танцем, вона просто чарівна. Зненацька до мене наближається батько, несучи на совку для сміття попіл з пічки, і суне цей попіл мені під ніс. Я припиняю танцювати, висипаю вміст совка на землю і йду. Я вже більше не хочу танцювати.

Іншої ночі мені снилися сільські підводи, які проїжджали повз мене. Вони повні веселих молодих людей у барвистому одязі, люди співають та радіють. Це не дуже добре, пояснюю сама собі. Підводи без накриття, тож якщо піде дощ, люди змокнуть. Вони незахищені. І ще один сон, який я досі пам'ятаю, як особливо одну вражаючу картину: я стою перед великим столом, повним стиглих жовтих гарбузів. Я знаю, що це мій врожай, мені потрібно його якось обробити й покласти на зберігання. Я встигаю почистити один гарбуз і покласти його, в цей час решта зникає. Я дуже зла на себе.

Лише зараз, коли я почала вчитися танцювати, я зрозуміла сенс цих снів. У мене дуже мало щоденникових записів, але я записала те відчуття, коли у віці близько сорока років почала творчо самовиражатися: «Ця радість творення, не можу повірити, що творю, я страшенно рада, так, начебто при відчутті фізичної любові, обіймів, з подивом розумію, що це насправді, що мені це не сниться, що це відбувається зараз, і боюсь, що це триватиме дуже недовго, та що знову повернеться той страшний марний час мріяння та туги. Старі стосунки, старі травми, старі шрами постійно повертаються до мене».

...поважала свою родину...

До того часу, як я почала творити та танцювати, я багато разів спотикалась, а іноді мені підставляли підніжку: режим, ворожий до вільної творчості,

батьки, сформовані режимом, та їхніми батьками, я сама, сформована режимом та батьками, яких виховали батьки та режим... Хто визначить ступінь відповідальності?

Де була моя мама тоді, коли батько вчив мене зубочисткою чистити дірки в черевиках? Вона точно мала бути десь поруч. Моя мати словачка, всі родичі по батьковій лінії – чехи. Мати була бідною, у неї не було власної домівки. Моїй мамі не було місця в домі батьків мого батька. Їй навіть зараз все ще не подобається прибирати, готує вона без особливого задоволення, з відповідним результатом. Хоча поступово вона навчилася випікати батькові улюблені різдвяні тістечка, але сама оті джеми чи пироги ніколи не їсть, тому що хоче бути стрункою та гарною. Вона любила сміятися, що не схвалювали родичі, тому що потрібно було постійно працювати, а робота – це серйозна справа. Вони не розуміли її, а вона – їх. Мама завжди була для мене сонечком. Лише тепер я бачу і його тінь. Як жінка, вона не була прикладом для наслідування, вона жила з чоловіком, який її не поважає та пригноблює. Вона відмовилася від пошуку щастя в любові та сексуальності і звернулася до релігії – звичний шлях для словацької католички. З іншого боку, у сорок років вона, не вагаючись, змінила роботу, коли в неї з'явилася можливість підвищити кваліфікацію, вступила до аспірантури. Моя бабуся любила розповідати, як вона прийшла жити до чоловікової тітки. Це сталося одразу після весілля, вона ще була вдягнена у весільну сукню. Тітка, не вагаючись, показала у вікно: «Там наші поля. Будеш там працювати». Бабуся не розуміла, що цей зразок поведінки перенесла на свої стосунки з невісткою, мою матір'ю.

Бабуся до старості мала чорне волосся і з віком ставала все вродливішою. І взагалі про це не турбувалася. Її найбільшою пригодою було те, як вона їхала на велосипеді п'ятнадцять кілометрів з невеличкого міста з маленьким поросятком на спині. Вона любила описувати, що це поросятко робило. А одного разу, у дуже спекотний день вона бачила на полі міраж. Говорила, що перед нею з'явилося ціле стародавнє село, мабуть італійське. Примара тремтіла у гарячому повітрі.

Моя бабуся ще пам'ятає післяреволюційні часи, але в принципі вона була спокійна щодо цього. Їй було потрібно небагато. «Головне, щоб люди мали достатньо їжі, – любила вона повторювати. – В дитинстві я бачила, як бідні люди забирали картопляне лушпиння у свиней». Вона не хотіла, щоб я багато вчилася, і посиляла мене на танці. Тоді я з цього сміялася... Хотіла, щоб я носила яскравий одяг та короткі спідниці, а мені подобалося протилежне. Її син, мій батько, який все більше нагадує бабусю, не міг впоратися зі своїм героїзмом. Це його зламало. Коли після нападу союзних військ Варшавського пакту на Чехословацьку республіку у 1968 році він відверто сказав, що не згоден із такою «братерською допомогою», його звільнили з улюбленої роботи. Мій батько був дуже хорошим пілотом, тоді йому було тридцять сім років. Він не зміг знайти собі іншу роботу. Хотів літати хоча б на кукурузниках, хотів працювати бортпровідником на території Чехословаччини, але після багатьох невдалих спроб став зварювальником на машинному заводі. Батько відрізнявся від своїх співробітників, був набагато лагіднішим. Вони це відчули і почали насміхатися з

нього. Мій батько, якого я з раннього дитинства пам'ятаю як милого чоловіка з великим серцем, розкис.

Він почав збирати моделі літаків. Почав мене лупцювати. Бив щодня. За дрібниці, коли я його в чомусь не слухалася чи щось за собою не прибрала. Переважно він давав мені ляпаса, іноді брався за ремінь. Я не підкорялася ненавмисне, просто тоді думала про інші речі. Востаннє раз він мене бив, коли мені було дев'ятнадцять. Я працювала тоді у Празі, їздила додому, але на ті вихідні хотіла залишитися у місті. Він почав кричати і бити мене. Тоді я вперше повстала проти нього і стала захищатися. Це застало його зненацька, і він назавжди перестав так чинити. Пізніше я розмовляла про це зі своїми однолітками. Багатьох з них батьки також били. В ті часи, при соціалізмі, це не було чимось екстраординарним.

Батькові було п'ятдесят сім років, коли комунізм впав. Його реабілітували, і він навіть отримав символічне відшкодування. Деякі з його колег з аналогічною долею закінчили курси підготовки пілотів, орендували невеличкі аеродроми, але він уже не хотів. Він був на пенсії, доглядав своїх батьків і любив кататися на лижах. Також протягом багатьох років хотів купити собі дачу. В часи соціалізму мати дачу було національним спортом, втечею на природу, в світ із власними правилами. «За часів совка» можна було дешево купити старенький сільський будиночок. Ми мали багато таких можливостей, але ніколи так нічого з того й не вийшло. Зараз я розумію, що це був для батька такий адреналін. Він знав, що колись отримає батьківський будинок у спадок, а батьки були не згодні на купівлю дачної ділянки. В принципі, він теж був слухняним хлопчиком.

... слухала своїх поганих вчителів...

Одного дня, коли я була вже в останньому класі початкової школи, мама прийшла додому повністю знищена. «Я розмовляла з твоєю вчителькою, вона сказала мені, що не дасть рекомендацію для продовження твого навчання у старших класах. Вона розповіла, що до неї приходила мати твоєї найкращої подруги і кричала на неї, що вона дає рекомендації дітям класових ворогів». Мене не допускають до старших класів середньої школи попри відмінні оцінки, і, щоб не йти до ПТУ, я мала вчитись на бібліотечних курсах у Брно і Празі. З моїм походженням мене б не прийняли і в університет, але моя прекрасна мати спромоглася це влаштувати. Вона пішла до Міністерства економіки, звернулася до брата відомого словацького бійця опору, партизана Яна Налепка. Вона знала його з молодості, коли він залицявся до неї. До міністерства йдемо разом. Врешті-решт, мене допускають до навчання в університеті, після того як ми надсилаємо апеляцію. Прийняли таким чином двох. І лише ми двоє потім роками працювали за спеціальністю, яку вивчали в університеті, – теорія театру. Також обидві отримали науковий ступінь.

На гуманітарному факультеті Карлового університету в Празі у нас були семінари з одним теоретиком і критиком, якого всі боялися. Він єдиний з усіх викладачів називав нас «товаришами». Він був заступником декана з ідеології. У моєї одногрупниці після аналізу булгаківських вистав він грізно питав, чи слід

Йому це розуміти як схвалення християнської ідеології, бо в такому випадку він буде змушений вжити заходів. Перелякана одногруппниця все заперечує. Цій людині вдалося згодом успішно проплисти крізь хвилі змін 1989 року. Після революції він навіть ненадовго став новим міністром культури.

У період соціалізму і після нього він мав багато шанувальників і особливо шанувальниць. Він умів дуже красномовно висловлюватись, говорив англійською, що було тоді рідкісним явищем, але знав, як глибоко образити й принизити людей, тому його боялися.

Серед інших, цей чоловік вчив нас критичному аналізу. Одного разу він дав мені завдання написати критичний огляд за одну ніч. Після вистави він запропонував відвезти мене до гуртожитку на своїй машині, начебто для того, щоб я скоріше могла почати писати, а він до того ще й живе неподалік. Коли ми приїхали до гуртожитку, він зупинив авто в затіненому місці, заглушив мотор і сидів тихо. Я була збентежена, не знала, як реагувати, тому також нічого не говорила. Через деякий час я вийшла з машини й попрощалася з ним. Якщо я йому «подобалась» до цього моменту, після цього нього він мене зненавидів. Спочатку я була дуже хорошою студенткою, але згодом мої оцінки ставали все гіршими і гіршими. На державних іспитах у мене було багато проблем. Дивно, але тоді я не бачила цього зв'язку. Я звинувачувала себе за те, що недостатньо розумна, освічена, чемна...

Я хотіла писати дипломну роботу про метод одного з найбільш захоплюючих світових театральних режисерів та теоретиків, Августа Боала. Боал займався переважно соціальним аспектом театру і на той час мешкав та працював у Парижі. Я написала йому, і він мені відповів, запросивши до Парижа. Мій професор-ідеолог це одразу заборонив. Я не могла поїхати без його рекомендації. Він сказав: «Ти б там вийшла заміж і залишилася назавжди».

Після революції одна моя колежанка, шанувальниця викладача-ідеолога, запросила його на міжнародний семінар. «Це хто? – звернулася до мене під час його виступу одна канадська феміністка і теоретикinja театру, яку я запросила на цей семінар. – Адже говорить ні про що». І дійсно, при перекладі з його виступу випали всі риторичні прикраси і драматичні паузи, а те, що залишилось, було досить нецікавим.

Зараз я бачу цього малого, субтильного чоловічка, який, хоча був одружений, роками мав романи з іншими жінками, як типовий продукт тоталітарного режиму, побудованого на маніпуляціях і страху. Я добре пам'ятаю свої сни, які бачила у ті часи. Один постійно повторювався. Посеред сірого, мертвого пейзажу із гілками сухих дерев на горизонті я блукаю по коліна у брудній воді. Нікого навколо.

...їздила у старому розхитаному автобусі...

У наш час дешевих авіаквитків я майже перестала їздити на великі відстані автобусом, але нещодавно у мене не було вибору. Вночі ми зупиняємося на німецькому кордоні. «Приготуйте, будь ласка, ваші документи», – оголошує водій у мікрофон та безжалісно вмикає світло. Німецький митник проникає у

задушливе повітря автобусу і йде між сонних людей. Таких перевірок вже немає в Австрії, куди я частіше їжджу, але вони явно існують на чесько-німецькому кордоні. Вони навіть збирають всі документи та відносять кудись. Сама дивуюся, наскільки ображеною я почувалася. Згадалися всі ті роки приниження, перевірки багажу перед усім автобусом, дозволів на виїзд, атмосфера колективних поїздок за покупками до Східної Німеччини, які влаштовувала організація Революційного профспілкового руху на батьковій роботі.

Та частина мого життя, яку я пережила за часів соціалізму, мені сьогодні здається подорожжю в хиткому, старому автобусі із задушливим повітрям і зачиненими віконцями для збереження тепла. Деспотичний шофер, роздратовані пасажери, сморід домашніх свинячих відбивних і бутербродів з ковбасою, чай у пластикових пляшках з-під оцту... Звичайно, це не були товарні вагони та дорога до Освенциму. На щастя, ми могли дивитись навколо, могли вийти з автобусу, час від часу вийти до місць громадського користування для того, щоб задовольнити свої природні потреби...

...жила в «універсальному» світі...

Листопад 1989 року в мене асоціюється з радістю зачаття мого сина, яке відбулось незадовго до цього. На той момент я вже знала про свою вагітність. На переповнених площах та вулицях я відчувала величезну ейфорію! Я не йшла до революційних комітетів, у мене було враження, що вони лише для чоловіків, і так дійсно було. Я жила в універсальному світі, який насправді був чоловічим, і це відображалось і в нашій мові. І зараз я пильную, щоб, говорячи про авторок та авторів, вживати відповідні родові закінчення. В німецькій мові вирішили цю проблему, створивши одне слово – *AutorInnen*; ми маємо використовувати два слова на позначення жіночої та чоловічої статі.

...не могла за себе постояти...

На моєму захисті дисертації у 1995 році були лише дві жінки, обидві колишні комуністки. Одна була моєю науковою керівничкою, освічена жінка, пізніше – перша професорка-театрознавиця жіночої статі у Словаччині. Друга належала до того чиновництва, яке мало у часи соціалізму високі посади і владу, і зовсім не хотіла відмовлятися від цих привілеїв після зміни режиму. Вона товаришувала з головою мого дослідницького інституту, який колись також був активним комуністом. Решту комісії складали літні чоловіки, більшість із них пенсійного віку, котрі хотіли залишитись в інституті ще на кілька років, – а це вирішував їхній начальник. Ані я, ні моя керівничка не знали про те, що вони збиралися голосувати проти того, щоб я отримала наукове звання.

Причин було декілька. У своїй роботі я мала справу з доробком деяких із них та, згідно зі своїми переконаннями, вказала на концептуальні та методологічні стереотипи, які панували тоді у Словаччині. Крім того, ми дуже відрізнялися у політичних поглядах. Я ніколи не могла погодитися ні з примітивним націоналізмом, ані з прихованою ворожістю до чехів, адже я сама переїхала з

Богемії до Словаччини, коли вийшла заміж за словака. Але саме такі настрої були популярними того часу. Пост прем'єр-міністра здобув Владімір Мечіар, і з часів його влади по сьогоднішня тягнуться тіні підозри у зв'язках влади з мафією, нерозкриті злочини та глибокий занепад політичної культури у Словаччині.

Експертні відгуки на мою дисертацію були досить позитивними; я спростувала всі зауваження, деякі з яких були аргументовані до безглуздості непрофесійно. Все виглядало на успішний захист. Вони проголосували, і я пройшла, хоча різниця в голосах була дуже невелика. Мене привітали з нещирими посмішками. Через два дні мені зателефонував голова комісії й повідомив, що насправді я не захистила дисертацію, бо вони помилилися при підрахунку голосів. Мою керівничку покликали підписати новий протокол. Коли вона виходила, голова інституту закричав їй услід: «Ви точно мали виграти це голосування!».

Моя професорка не скаржилася і не боролася за мене. Я також за себе не боролася. Ми навіть про це не думали... Сьогодні мені здається це незбагненним. Як вийшло так, що ми не написали скаргу до президії Словацької Академії наук? Можливо, тому що ми відчули, що ці члени комісії мають інші контакти та важелі, окрім академічних. Мені здається, що соціалістичний страх був глибоко вкарбований в нас, разом з перевіреним досвідом, що такі скарги безплідні і можуть тільки нашкодити.

Врятував мене один із моїх опонентів, визначна фігура Оксамитової революції. Він не був на захисті через закордонне відрядження. Він організував другий захист дисертації в іншому інституті. Моя робота була згодом опублікована у вигляді книги та отримала багато позитивних відгуків. Мій колишній начальник, щоб помститися мені, вивісив на веб-сайті свого дослідницького інституту інформацію про те, що я не захистила свою дисертацію. Він умисно так каверзно сформулював це, щоб непоінформовані люди подумали, що я так ніколи й не захистила свою роботу. Коли я перестала з ним вітатися, він почав кричати на мене перед людьми, що я дурепа, тому що написала погану дисертацію... Гадаю, це був мій найгірший та найсильніший післяреволюційний дотик до бруду минулого.

Цьому важкому періоду життя відповідали мої тодішні сни. Я заходжу до старого будинку, намагаюся увімкнути світло, але нічого не виходить, незважаючи на те, як сильно я тисну на перемикач. У кімнатах все одно темно. Потім знаходжу стару шафу, радісно схвильована від того, що, можливо, там будуть якісь скарги, – і дійсно, знаходжу там старий хутряний комір. Але при світлі бачу, що з нього вже повипадали всі ворсинки. Я усвідомлюю, що нічого насправді цінного та цікавого тут вже немає. Або інший сон: я сиджу в холодному, неосвітленому поїзді. Потім дізнаюся, що тут є ще інші вагони, наприклад, вагон-ресторан. Там взагалі не можна сидіти, але я не проти. Він хоча б теплий і освітлений, там є люди, їжа, у той час як я – разом з кимось, кого я навіть не знаю, – мерзну десь збоку в темряві.

На щастя, для мене вже відкривався новий світ, який приніс мені зовсім іншу перспективу. Свідчить про це інший сон про потяг: я подорожую в сучасному гарному вагоні, але мушу стояти, бо немає місць для сидіння. Кладу кудись сумку, забуваю про неї та йду далі. Потім згадую про сумку, дивлюсь у тому

напрямку, і бачу, що біля неї стоїть якась інша жінка і щось звідти дістає. Протискаюся до неї і бачу, що вона дістає речі не з моєї, а зі своєї сумки, яка лежить поруч. Більше того, це якась моя знайома чи навіть родичка. Моя початкова недовіра перетворюється на радість.

...а потім вже не хотіла бути хорошою дівчинкою... або стильною жінкою...

Найбільш істотним післяреволюційним відкриттям були для мене сила жіночої солідарності і, паралельно, відкриття власної жіночності. До того мене зачаровував декаданс, арт деко, я робила з себе стильну фатальну жінку і пишалася цим.

Тоді я не здогадувалась про те, що *femme fatale*, фатальна жінка, є насамперед проекцією чоловічих фантазій. Потім, одного дня я зненацька написала: «*Femme fatale* – це жіночий клоун». Клоун шкереберть. На новорічних листівках 2000 року я на своїй фотокартці намалювала клоунські червоні щоки. Я захотіла стати *femme fatale* у власній проекції, а не у проекції інших.

...тому що вона пізнала силу жіночої солідарності й стала жінкою...

Моя перша знакова зустріч із концентрованою жіночою солідарністю та концентрованим жіночим інтелектом відбулась на конференції унікального, новаторського феміністичного об'єднання АСПЕКТ. З часів свого попереднього життя я звикла до наукових заходів, у яких домінували чоловіки. Я до дрібниць знала цю гру найкращої самопрезентації, лаконізму, зашифрованих і недоступних для інших вузькоспеціалізованих тем, приховування браку знань за потоком закордонних праць та цитат із авторитетів... Рідко коли виникала дійсно цікава дискусія, рідко коли з'являлося щось живе, реальне, сучасне. І раптом я опинилася в зовсім іншому світі. Жінки слухали одна одну, вони говорили, щоб висловити свою думку, а не виставити себе у вигідному світлі. Але найважливішим був сам предмет дискусії. Усі теми мені здалися надзвичайно цікавими, міждисциплінарними, близькими, їх обговорювали ґрунтовно, з ентузіазмом, вони всі наче промовляли до мене. Я часто говорила про цей досвід, і ніколи його не забуду.

І коли через стільки років я подумки повертаюся назад, пригадую угорський дівочий роман Маґди Сабо «Скажіть Жофіці». Я читала його якраз тоді, коли дивилася, як росте мій двоюрідний брат, поки я чистила взуття, але значення тієї книги я зрозуміла набагато пізніше, як і значення своїх снів. Роман був про дівчинку, в якій померла мати.

Вона залишила своїй дочці повідомлення, але не встигла його закінчити. Дівчинка шукає зміст повідомлення, щоб врешті-решт зрозуміти, що світ повний матерів, котрі можуть, разом і поступово, дати їй те, що її власна мати не змогла дати.

...яка шукає та знаходить своїх сестер та матерів...

Я прочитала «Ті, що танцюють з вовками» Клариси Пінколи Естес, прочитала також «Жінка: тіло і душа», написану американкою, гінекологинею Крістіаною Норсрап, я прочитала чудові книги інших «сестер та матерів», які публікували мої «сестри та матері» Яна Цвікова та Яна Юраньова з АСПЕКТУ: Карен Хорні, Джудіт Л. Герман, Елізабет Бадінтер... Я почала займатися театром та знаходити там інших. У Бронксі, Антверпені, Берні, Празі, Банській Бистриці і вдома у Братиславі я також маю своїх театральних матерів і сестер, пишу і редагую театральні вистави, займаюся режисурою, інколи сама виступаю... Але і про теорію не забуваю.

Я почала ходити на різні заняття танців. Ношу яскраві кольори і короткі спідниці. Менше мрію і більше живу.

...і досі не зупиняється...

Нещодавно на семінарі «Внутрішня дитина» з ізраїльською акторкою Нетою Плотцкі мені до рук потрапила фотокартка дівчинки, яка стрибає через скакалку, яку крутять двоє хлопців. Перше, що мені спало на думку, це те, що хлопчики маніпулюють дівчинкою і диктують їй, як скакати. Але потім я зрозуміла, що вони насправді допомагають їй бути щасливою. Я зрозуміла також, що настав час змін у моїй голові.

Тепер на мене чекає дуже важливе завдання. Знайти своїх татів та братів. Я знаю, що повинна це зробити.

Зі словацької переклав
Олексій Ігнатенко

ФЕМІНІЗМ ЯК ПРАКТИКА СВОБОДИ

Любиця Кובהа

Це сталося десь у липні 1996 року в місті Гуменне. Ми йшли з басейну, де мені не дуже подобалося. Купатися у переповненому басейні було для мене незнайомою міською розвагою, і, як дівчина, яка літні канікули проводила переважно в селі, я її не надто розуміла. Але для міських підлітків вода була такою ж необхідністю, як журнали та книжки влітку або садіння картоплі навесні та її збір восени для сільських дівчат-інтелектуалок.

Гуменне називають столицею Земпліна. Може, це і правда, – у ті часи в місті був один книжковий магазин, а назви усіх підприємств були двома мовами: словацькою та українською. Можливо, це лише робота сліпої руки тодішнього книжкового ринку, що в книжковому магазині в одноповерховому будинку на головній площі, на темно-коричневій полиці книжкової шафи я натрапила на журнал «Аспект». На обкладинці був підзаголовок «Феміністичний культурний журнал», а в магазині було лише два номери – «Жіночі нотатки» та «Життя лесбійок». З книжкового магазину я повернулася з одним із номерів і провела весь вечір, гортаючи сторінки феміністичного журналу – замість перегляду фільмів жахів, які тітка і дядько купили після «революції», коли вперше поїхали до Швейцарії відвідати родичів. Наступного дня я пішла купити і той другий номер.

Кілька років потому декілька жінок у Празі та Братиславі заявили, що «настав час сприймати слова про рівність та демократію всерйоз та втілювати їх у реальному житті людей жіночої статі в Словаччині»⁶¹. Я поєдналася з ними – феміністками – через такий застарілий засіб масової інформації як журнал. Через сім років після «революції» сімнадцятирічна дівчина читає феміністичний журнал у провінції, на сході Словаччини. Чи не є це втіленням мрії про вдалий – перепрошую за маскулінний бюрократизм – розподіл⁶² інформації?

Я не мала «свого» 1989-го. Ті листопадові дні я провела у лікарні із запаленням легенів, купую підліткових почуттів та дивним усвідомленням, що зовні відбувається щось важливе. Але в мене був мій 1996 рік. Я відкрила для себе фемінізм як практику свободи⁶³.

61 «Про Аспект», 2009. Текст доступний за посиланням: <http://www.aspekt.sk/about.php>.

62 В оригіналі тексту вжито слово «дисемінація», від лат. «semen» – «сім'я». (прим. ред.).

63 Pop.: Zerilli, Linda M. Feminism and the Abyss of Freedom, University of Chicago Press, Chicago, 2005.

А чи мали люди, чоловіки та жінки, взагалі свій 1989-ий? Очевидно, зміна соціального режиму була описана як революція і мала почати щось нове. Ханна Арендт писала: «Лише там, де наявний пафос новизни, і новизна пов'язана з ідеєю свободи, ми можемо говорити про революцію»⁶⁴. Але чи означала ця політична та соціальна зміна для жінок та чоловіків старої-нової держави початок практики свободи?

Коли я озираюся на недалеке минуле, переглядаю вирізки з газетних статей про права жінок у Словаччині, читаю феміністичну соціально-критичну літературу та художні твори різних письменниць, не бачу єдиного початку, одного глибокого вдиху, який спричинив би поступовий перехід до демократії та ринкової економіки також і для жінок. Минулі двадцять років не відповідали ідеальній схемі лінійного прогресу від проголошення звільнення у 1989 році до поступової – хоч і уривчастої – демократизації у 2009 році. Теза про нелінійність демократизації вже, мабуть, стала загальним надбанням соціальних наук, які вивчають трансформації, однак репрезентує лише невелику частину багатьох наших переконань.

Я думаю, що більшість жінок і чоловіків хотіли й досі хочуть бути частиною політичної спільноти, яка рухається у визначеному і безсумнівному напрямку, гарантуючи процвітання і «майбутнє для наших дітей». Мабуть, здавалося, що це стане можливим через падіння республіки, яка невідомо чому називалася «соціалістичною». У будь-якому разі, не було «жодної іншої альтернативи», крім комбінації демократії та вільного ринку. Злам старого порядку мав бути тільки один. Мені здається, однак, що через складнощі у змінах соціальних і політичних відносин цей злам помножив та викликав часом менші, часом більші кризи. Щоб їх вирішити, політики використовували різні стратегії, які, разом з їхніми ідеями, мали гарантувати стабільність політичної та соціальної системи. І один зі способів запобігти кризі – перекласти її причини чи вирішення на жінок.

Згідно із феміністичною теорією, ми маємо піддавати сумніву існування категорії «жінки», яка магічним чином стає цілісною, якщо наповнити її різними елементами раси, класу, віку, етнічної приналежності та сексуальної орієнтації. Те, що означає термін «жінки», і до чого звертаються, коли, наприклад, шукають причини або шляхи вирішення кризи, не має єдиного спільного референта і не є сумою декількох реальних референтів. «Жінки» – це спроба конструювання політичного суб'єкта в реальному місці, у реальному часі, тут і зараз. В іншому випадку такої категорії просто не було б, так само, як немає політичної категорії «чоловіки».

Нехай вибори будуть демократичними

У 2001 році я вперше поставила свій підпис під громадською ініціативою з питань прав жінок. Я приєдналася до тисяч жінок і чоловіків, не згодних із запланованою заборонаю абортів, яку мали запровадити в результаті змін до конституції Словацької Республіки, запропонованих депутатами та депутатками Християнсько-демократичного руху. Підписуючи петицію під назвою «Ініціатива

64 Див. Arendt, H. On Revolution, Penguin, London, 1990, - p. 34.

за можливість вибору»⁶⁵, жінки мобілізувалися в якості суб'єкта, чиї відносини з урядом повинні були бути, на думку частини законодавців, похідними від їх здатності народжувати дітей. Таким чином мобілізований суб'єкт таке визначення однозначно спростував.

Тільки через декілька місяців після того, як жінки, чоловіки та громадські недержавні організації з прав жінок об'єдналися у спільних громадських заходах, які – враховуючи подальший розвиток подій – скромно назвали «ініціативою», у публічному просторі Словаччини виник «неформальний жіночий рух». Уперше з 1989 року колективна діяльність жінок отримала назву «рух». Феміністки, інтелектуалки, студентки все ще неохоче вживали слово «рух», говорячи про діяльність жіночих організацій в країнах Центральної та Східної Європи або у Словаччині⁶⁶.

«Жінки, говоримо про те, що нас турбує! Жінки, вимагаймо того, на що маємо право!». Ці лозунги жінкам поступово, один за одним, адресували бігборди, що височили вздовж магістралей і доріг протягом декількох тижнів до парламентських виборів у 2002 році. Коли і де ми могли говорити і вимагати?! Скаржитися подругам ще більше? Сказати все, що думаєш, партнеру або партнерці, посваритися з батьками та сказати, врешті, щоб не лізли не в свою справу? Ніхто тих загадкових слоганів не розуміли. Та ще й лозунг над ними: «Зробімо ЦЕ!» Це була не рекламна кампанія останньої колекції спортивного одягу для жінок від *Nike*, а реклама «жіночого руху». З телевізора на нас, як із поганого домашнього відео, вистрибував хлопець і безкінечні тридцять секунд говорив про свої страждання. Його дружина приєдналася до «жіночого руху». Пожальйте його. Все, чого він хоче – щоб його дружина просто стала знову такою, як раніше. Та і його дочка, яка сумно стоїть поруч із ним, буде щаслива, якщо «наша мама» знову буде вдома, в родині. Коли жінки Словаччини приєднуються до «руху», її матуся отримає можливість повернутися туди, де вона має бути, – до доньки і чоловіка. І хай рух собі існує.

Чого б не вдіяла словацька жінка, щоб зробити одного чоловіка щасливим? Або двох, трьох, ба... цілу владу, всю урядову коаліцію! Нарешті, все проявилось. За кілька днів до виборів з'явився третій бігборд, на якому відома телевізійна актриса закликала: «Жінки, голосуймо!». Дякую за нагадування. Чи ж це не мило – квітами на читачах і членською картою на дисконтне придбання речей у партнерських магазинах «руху» – нагадувати жінкам про те, що вони мають право брати участь у голосуванні і є рушійною силою демократії?

Чим жінки заслужили стільки уваги, стільки ефірного часу на телебаченні, рекламних щитів, і взагалі – так багато грошей? Усе дуже просто. Демократія

65 Детальніша інформація, тексти петицій від 5 та 19 лютого 2001 надруковані у: *Iniciativa za možnosť voľby* (2001) // Cviková, J., Juránová, J., *Možnosť voľby. Aspekty práv a zodpovednosti ASPEKT*, Bratislava, 2001. – pp. 102-104.

66 Щодо дискусії про жіночий рух в Чеській та Словацькій Республіках див., наприклад: Farkašová, Etela, *Bola to naozaj šťastná zhoda okolností*; Havelková, Hana, *Ženské hnutí a genderová kultura v Česku 1989-2003*; Kiczková, Zuzana, *Stretnutie s feministickou filozofiou bol na začiatku skutočne osobný a intelektuálny šok*; Lacinová, Ľubica, *Subjektívne dejiny slovenskeho feminizmu*; Vodrážka, Mirek, *Diskursívni smrt a feminismus bez feminismu*; Wohrer, Veronika, *Sposob hovorenia o feminizme na Slovensku by som nazvala ako „doing feminism“*, і дискусії до цих доповідей з конференцій у: ASPEKT má 10+. *Jubileum* (2003). Текст доступний за посиланням: <http://www.aspekt.sk/desat.php?desat=17>.

начебто опинилась в небезпеці, а жінки, у свою чергу, як завжди – рушійний резерв. Перемога правлячих політичних партій, яким вдалося у 1998 році подолати авторитарний уряд прем'єр-міністра Владіміра Мечіара, у 2002 році була ще дуже непевною. Передвиборче соціологічне дослідження показало, що незадіяним потенціалом, який могли б використати учасники виборчої коаліції, були жінки. За опозиціонера правлячої коаліції, «Рух за демократичну Словаччину – Народна партія» (РЗДС-НП), планувало голосувати багато жінок старше 55 років, з базовою та неповною середньою освітою, з малих містечок (менш ніж 5 000 людей) та достатньо жінок, які мали повну середню освіту. Багато виборчинь у віці понад 55 років не визначилися щодо свого вибору⁶⁷. Чи були у поведінці електорату Словаччини якісь суттєві ґендерні відмінності? Згідно з результатами опитувань, участь жінок у виборах коливається приблизно на тому ж рівні, що й у чоловіків, тому – чи доцільно взагалі говорити про ґендерну «різницю»?⁶⁸ Тим не менше, цільова група «неформального жіночого руху» «Зробімо ЦЕ!» точно співпадала з описом жінок, які ще не визначилися з вибором, та тих, які планували голосувати за РЗДС-НП. Це мали бути жінки з такими характеристиками: «вік від 30 до 65 років, початкова чи середня освіта, проживають у невеликих містах і селах»⁶⁹. Ця орієнтована на жінок передвиборча кампанія виявилася дуже успішною – правляча до 2002 року коаліція закріпилася ще на один термін, а підтримка жінок значно посприяла формуванню правого крила коаліції⁷⁰.

Рух «Зробімо ЦЕ!» дійсно зробив багато «цього» незадовго до виборів і після них. Окрім залучення жінок до голосування, руху вдалося на період, довший, ніж саме існування руху, викривити значення фрази «жіночий рух», яка відтоді стала означати щось принизливе, штучний витвір, маркетинговий продукт, придуманий у результаті співпраці словацьких PR-агентств з американською консультанткою з питань мас-медіа.

Усе було організовано неймовірно вдало. Рух «Зробімо ЦЕ!» спромігся одразу налагодити більш тісне співробітництво з владою, якого безрезультатно домагалися феміністичні організації та організації з прав жінок. Після виборів представниці руху зустрілися з політиками. Жінки висловили свої вимоги, а міністри та парламентарії без жодних сумнівів одразу ж взяли на себе зобов'язання з їх виконання. Потиски рук, посмішки на камеру – і в Словаччині на світ з'явився новий ґендерний контракт. Представниці «жіночого народу» зустрілись із представниками «чоловічого народу», і, не маючи реальної влади, щоб контролювати, чи дійсно чоловіки виконають взяті на себе зобов'язання, від імені «жінок Словаччини» надали легітимності новій політичній еліті.

Жінки знову прийшли, щоб допомогти країні в стані кризи, а точніше, вони прийшли на допомогу кульгаючій демократії. Вони, які сприймали себе зали-

67 Gyarfášová, O., Pařková, K., Potenciál aktívnej účasti žien vo verejnom živote, Inštitút pre verejné otázky, Bratislava, 2002. – p. 9.

68 Filadelfiová J., Bútorová Z., Gyarfášová O., "Women and Men in Politics" // Mesežnikova G., Kollár M. Nicholson T. (ed.), Slovakia 2002. A Global Report on the State of Society, Institute for Public Affairs, Bratislava, 2003. – p. 335.

69 Slušná, L., Pět mýtov o Urobme TO!, in: SME.sk, 2002.

70 Див. Filadelfiová (2003), p. 336; Slovakia Parliamentary Elections, September 20 & 21, 2002. Election Report, National Democratic Institute for International Affairs, Washington, D.C. 2002.

шеними позаду у процесі демократизації, принаймні на період виборів, мали стати її двигуном. У порівнянні з ідеальним державним порядком жінки були дещо іншими та відсталими у політичному сенсі – бо, нібито, не знали, як правильно використовувати своє право голосу. Але, дякуючи благородним намірам «неформального жіночого руху», вони активізувалися та підняли словацьку демократію, яка, у свою чергу, нібито дала жінкам можливість бути почутими. Хай ненадовго. Хай лише формально. Своєю відданою працею, покладеною на вівтар демократії, «жінки Словаччини» вибороли статус громадянок держави, яка з 2002 року все більше визначалася як неоліберально спрямована.

За Бога чи за Конституцію

Репертуар можливих громадських ролей жінок не вичерпується їх ідентифікацією з демократизацією. Як політичний суб'єкт, жінок довгий час позиціонували як групу недисциплінованих осіб, чия мораль було знищено нібито занадто ліберальним законом про аборти кінця 1950-х. Для правого та консервативного політикуму обох статей, релігійних громадських організацій, католицьких церковнослужителів та популярного неоконсервативного тижневика, «жінки» не були репрезентацією реальних жінок. Ця антисекулярна коаліція, яка виступала за нову моралізацію (що стало одним із найбільш поширених способів впровадження політики не лише у Словаччині), конструювала жінок як дискурсивний інструмент. Жінок використовували для стабілізації меж необхідного політичного ладу. Як дискурсивна категорія, жінки мали пройти шлях від гріховності через покаєння, до розуміння своєї природи і, нарешті, до спокутування гріхів – не тільки на небесах, але і в не-світській країні, на землі. Непорядних жінок потрібно постійно дисциплінувати, звертатися до їхнього внутрішнього зла, щоб вони могли знайти своє внутрішнє добро. І якщо це неможливо зробити одним законом раз і назавжди, доцільно час від часу приборкувати хоча б одну жінку.

Коли у квітні 2009-го кандидаткою на пост президентки стала Івета Радичова, соціологиня, яка з осені 2005 року до проведення виборів в 2006 році була Міністеркою праці, соціальних питань та сім'ї, вона насмілилася зробити те, що неможливо пробачити. Не в академічному журналі, який мало хто прочитає, а публічно вона заявила: «Що є моральним або аморальним у суспільстві – це питання суспільної угоди»⁷¹. Вона говорила про аборти і про те, що погляди церкви мають свої обмеження – світську державу з конституцією та її громадян і громадян. Припускаю, що під суспільною угодою вона не мала на увазі односторонній декрет, який вона би видала як майбутня президентка Словаччини. Але, можливо, саме так ті, чия влада ґрунтується на ієрархічних відносинах, – представники католицької церкви у Словаччині – уявляють собі суспільну угоду про зміну суспільних відносин. Таким чином, не дивно, що заяву кандидатки в президентки повторювали священники вищого та нижчого рангів: від польських священників, які прийшли декілька років тому євангелізувати грішну столицю і відчайдушно намагались зробити це, видаючи різні кольорові

71 Tódová, Monika, Radičová: Slová biskupa ma ranili, in: SME.sk, 26. 2. 2009. Текст можна знайти за посиланням: <http://volby.sme.sk/c/4325397/radicova-slova-biskupa-ma-ranili.html>.

журнали, закликаючи до утримання від дошлюбних статевих відносин; до католицьких єпископів, яких у Словаччині лише вісімнадцять, з них публічно виступає лише один або два.

Одразу ж після заяви про мораль та аборти представники католицької церкви засудили публічну діяльність Радичової. У проповідях та виступах у ЗМІ вони давали коментарі про кандидатку в президентки, заявляючи, однак, що висловлюють лише власну позицію як звичайні громадяни. Ну, добре, розглянемо і таку можливість. Але хто, через декілька днів після проповіді єпископа Рудольфа Балажа, у якій той непрямо порівняв Радичову з Гітлером, зустрілися в офісі єпископа в місті Банська Бистриця? То була Івета Радичова, громадянка і кандидатка в президентки, і Рудольф Балаж, громадянин з Банської Бистриці, чи Івета Радичова – віруюча католичка та кандидатка у президентки – і її пастир, єпископ і політик Балаж?

Після п'ятнадцятихвилинної бесіди вони оголосили пресі спільну заяву про те, що між ними «немає протиріч, які стосувалися б фундаментальних питань»⁷², але на будь-які запитання журналістської спільноти відмовилися відповідати. Я намагалася уявити собі, що могло бути змістом їхньої розмови, і який політичний, негромадянський, пастирський урок отримала Радичова. Може, розмова Радичової з єпископом Балажом нагадувала діалог єпископа з монахиною у книзі Яни Юраньової: «“Ви повинні зрозуміти, дитино моя, що ми не є господарями наших планів”, – сказав їй одного дня єпископ. Клара не розуміє, чому єпископ хоче змінити плани людей. Невже і в цьому сенсі він також представляє Бога на цій землі?»⁷³ Якщо замінити Клару на Івету Радичову, отримаємо перше політичне послання католицької церкви до кандидатки в президентки. Вона теж мусила засвоїти цей урок – представники Бога володіють більшою владою у Словаччині, ніж символічні представниці та представники народу.

Тепер уявімо у 2001 році на місці Івети Радичової інших жінок, коли Християнсько-демократичний рух (ХДР), парламентська партія тодішньої правлячої коаліції, запропонував зміни до Конституції, що означали б заборону абортів. Біля своїх підписів під петицією «Можливість вибору» проти внесення поправок до Конституції вони писали: «Пропозиція (ХДР) ідіотська», «Віддаю свій голос на підтримку «Можливості вибору». І, звісно, «Я – жінка, тому я всім тим чоловікам, які говорять такі нісенітниці, краще б дала прочухана», «Абсурдно, що ці політичні секти присвоїли собі право вирішувати за нас – громадян та громадян». «Я не згодна, щоб люди з ХДР вирішували за жінок. Ніхто не має права вирішувати за жінку. Кожна з нас має право приймати рішення щодо себе самостійно і вільно», «Як сталося, що відповідну зміну в законі пропонують чоловіки?». «Я проти заборони абортів. Думаю, я маю право вільно вирішувати, ми живемо у демократичній державі, чи не так?»⁷⁴

Щоб підсумувати: ми живемо у демократичній державі, чи не так? Поправка до Конституції у 2001 році не стала реальністю. Політиканство навколо питання

72 SITA (2009), Radičová si vyjasnila svoje postoje s biskupom Balážom // SME.sk, 9. 3. 2009. Текст доступний за посиланням: <http://volby.sme.sk/c/4341167/radicova-si-vyjasnila-svoje-postoje-s-biskupom-balazom.html>

73 Juráňová, J. Orodovnice, ASPEKT, Bratislava, 2008, p. 85.

74 Iniciatíva za možnosť voľby, 2001. - pp. 102-104.

про заборону абортів у 2002 році призвело до зміни уряду, і жінки та чоловіки Словаччини зараз живуть з новим, нібито соціал-демократичним урядом. Наприкінці 2008 року на засідання уряду потрапила Національна програма охорони сексуального та репродуктивного здоров'я, документ, який, не без причини, довгий час був відкладений убік і не розглядався. Відновлення дискусії про нього схоже на катастрофу: міністру охорони здоров'я, який представив програму на розгляд уряду, це коштувало крісла, жодній із партій, що вносили свої зауваження, не вдалося пролобіювати свої пропозиції та інтереси, а Національна програма перетворилася на якусь незрозумілу амальгаму. Весь – демократичний – процес обговорення зайшов у глухий кут. Але що важливо для політики, яка змінює життя жінок, – це той факт, що ця політика не була спричинена зіткненням організацій «за право на життя» та «за право на вибір». Національна програма, яка мала визначити кроки для поліпшення сексуального та репродуктивного здоров'я жінок і чоловіків, була відправлена на смітник після лише однієї зустрічі прем'єр-міністра з єпископами, на якій «єпископи (нарешті) домовились з прем'єр-міністром Робертом Фіцо про те, що суперечливий матеріал⁷⁵ не буде обговорюватися в уряді».⁷⁶ Мабуть, то була дуже приємна зустріч, розмова відбувалась без конфліктів та вільно, тому що нікому з присутніх не хотілося зіпсувати спільний обід.

Тягар із часів емансипації

А що з жінками, які вже не народять та через свої зморшки не будуть підходити навіть для реклами «жіночого руху»? Пенсіонерки опинились у скрутній ситуації. Вони непривабливі, спустошують державний бюджет – як сказали б деякі – і годяться, мабуть, лише тільки для того, щоб доглядати своїх онучок та онуків, які не можуть відвідувати дитячі садки та ясла. Краще за все було б, якби цих жінок зовсім не було видно.

Але протягом останніх двох років вони отримали щедрю увагу медіа як ті, хто підтримали основну правлячу партію «СМЕР-СД», що організувала для них святкування Міжнародного жіночого дня. Пенсіонерки стали обличчям «соціалістичного» виміру суспільства. Сотні жінок пенсійного віку тиснулися пліч-о-пліч в будинках культури та на стадіонах, щоб подивитися шоу, побачити кількох політиків та отримати по червоній троянді.

Оператори у відеороликах святкувань, що їх із задоволенням викладали на новинних Інтернет-порталах, не втратили шанс поглузувати: старі жінки намагаються зайняти місце в заповненому залі, одна жує гамбургер, інша прикриває обличчя, можливо, сумніваючись у тому, як все це закінчиться. Але з кого тут сміятися? Прем'єр-міністр, міністр внутрішніх справ та міністр культури прикрашають торти, розповідають анекдоти, розкривають таємниці високої політики.

⁷⁵ «Програми сексуального здоров'я не буде. Успіх церкви» 2009. Program sexuálneho zdravia nebude. Cirkev uspela. (2009). In *aktualne.sk*, 21. 1. 2009. Текст доступний за посиланням: <http://aktualne.centrum.sk/domov/zdravie-skolstvo-spolocnost/clanek.phtml?id=1173702>.

⁷⁶ Для повноти треба додати, що у травні 2009 року новий Міністр охорони здоров'я висунув на розгляд уряду «Національну програму піклування про жінок, безпечне материнство і репродуктивне здоров'я» зі зміненою назвою та змістом для внесення змін в рамках міністерств. Її розгляд триває й досі.

Додають кілька жартів, коли називають чепурних жінок в аудиторії (лише декількох з яких супроводжують їхні чоловіки) «любими дівчатами», а себе представляють як «гарних хлопців». Але атмосфера не стає теплішою, тут немає еротичної напруги жіночо-чоловічих залицянь. Проте, немає й розлючення забутих та виключених жінок похилого віку.

Мати політика схожа на жінок в аудиторії – вона багато працювала, а також виховала політика, його братів та сестер. Якщо не можна оцінити її роботу як належне, тоді потрібно ритуалізувати цю подяку. Перед політиками сидять жінки, які у своєму житті несли подвійний або потрійний тягар «соціалістичної жіночої емансипації». Зараз вони є тягарем, який лишився з часів «емансипації», то що ж із ними робити? Нічого, краще нічого. Їх стає все більше і більше, тож краще миритися з ними і бажати їм усього найкращого «до вашого свята, у Міжнародний жіночий день»⁷⁷. І, в свою чергу, очікувати, що вони не будуть створювати проблем.

Коли суспільство, його політики, чоловіки, роботодавці і діти проявляють свою «повагу» до жінок – і неважливо, чи роблять вони це у Міжнародний жіночий день або в День матері, – то публічно дають зрозуміти, що в інші 364 дні року вони жінок ігнорують. Тож важливо символічно включити їх у суспільство в цей 365-ий день і не дивитись на них як якихось недієздатних істот, які навіть не розуміють малого розміру своїх пенсій, низького рівня заробітної плати, експлуатацію та зловживання їхніми материнськими і родинними «обов'язками» з боку близьких та держави. Прем'єр-міністр добре це розуміє, коли каже: «Дозвольте мені вас усіх символічно обійняти...»⁷⁸. Отож, держава їх обіймає, і жодних проблем.

Скільки звільнення, скільки свободи

Отже, жінки не існують самі по собі, незалежно від того, перебувають вони в трансформаційному суспільстві чи в будь-якому іншому політичному, соціальному чи економічному режимі. Будь-яке питання про те, що сталося з жінками «там і тоді», – це, перш за все, питання про те, яке місце надавалося жінкам в суспільних відносинах та яке значення надавали вони собі самі. Я спробувала описати три жіночі моделі – діячок демократизації, матерів-критикинь моралі та непотрібних пенсіонерок – за допомогою яких влада та громадська дискусія після 1989 року політизували категорію «жінки» у Словаччині. Це зробили для того, щоб наперед закрити цю категорію від подальшої можливої проблематизації. Проте, політизація жінок мала б взяти протилежний напрямок. Категорія «жінки» повинна була стати відкритою і дозволити також конфліктні моделі суб'єкта «жінки». Така політизація мала би стати законною частиною нестабільної демократичної політики, конфліктний характер якої виходить з того, що демократія є практикою свободи, а не адміністративним механізмом, який реалізує демократію згідно з якимось шаблоном.

77 Robert Fico, in: Mátyus, Róbert, Video dňa. MDŽ skončil, šou musí pokračovať, in: aktuálne.sk, 11. 3. 2009. Текст доступний за посиланням: <http://aktualne.centrum.sk/video/?id=962863>.

78 Robert Fico, in: Holíčková, Zuzana, Video dňa. Premiér oslavoval MDŽ aj v Bratislave. Zdobil tortu, in: aktuálne.sk, 13. 3. 2008. Текст доступний за посиланням: <http://aktualne.centrum.sk/video/?id=948836>.

Нарешті, я хочу повернутися до двох питань, відповіді на які є метою цього тексту. Скільки отримали чи втратили жінки під час перехідного періоду? Якщо я навіть омину проблему відсутності гомогенного суб'єкта «жінки», навіть якщо він був обмежений територією Словаччини й часовим періодом з 1989 по 2009 роки, я не здатна відповісти на це питання, як би я не намагалася. Часткову відповідь на питання «скільки» може дати, наприклад, державний збір статистичних даних за ознакою статі, ґендерні показники в оцінках нещодавно завершених європейських проектів, кількість депутаток у парламенті чи кількість установ, що займаються ґендерними питаннями в країні. Проте справжня інформаційна цінність цих показників, на мій погляд, нульова, якщо не існує групи вчених, викладачок, авторок або просто інтелектуалок, які мали б достатньо часу і ресурсів для критичної інтерпретації цих даних, для дослідження сучасних проблем жінок та існуючого ґендерного порядку, для публікації та критичного обговорення цих досліджень. Якби у Словаччині існували феміністичні дослідження, тоді я писала би тут про проблеми тих жінок, про які наразі чула лише з новин або звітів жіночих проектів НДО. Я дуже мало знаю, наприклад, про безробітних жінок зі східної Словаччини, які працюють, так само як і полячки та росіянки, доглядаючи німеччин та помираючих у США. Чи про нинішній ґендерний поділ праці на невеликих фабриках, розсіяних майже по всій території Словаччини, що постачають напівфабрикати для автомобільної промисловості, або про причини того, чому тотальне знецінення роботи вчительок у початковій та середній школі ще не викликало масових протестів. І я не думаю, що ці проблеми жінок менші за втілені в описаних вище моделях жінок як діячок демократизації, матерів-критикинь моралі та непотрібних пенсіонерок. Я просто не знаю їх або знаю дуже мало про них, і мені здається, що так само мало знають й інші феміністки-інтелектуалки у Словаччині.

Що ж до другого питання: чи «звільнили» жінок зміни у 1989 році? На противагу рівності, яку я вважала чимось, що можна виміряти, свобода здавалася мені надто розпливчастим та нерідко інструменталізованим поняттям для того, щоб взагалі мати сенс. Подібно до редакторок цього видання, я зазвичай розуміла «свободу» як поняття в лапках. Лапки мали сигналізувати те, що статус цього великого слова не підлягає сумніву, але його значення проблематичне. Тим не менше, я думаю, що свобода матеріальна, її можна відчути та пережити як стратегію дії проти пригноблення. Чим іще, як не практикою свободи, можна пояснити протистояння жінок нападам на їхню свободу, коли вони виступили проти заборони абортів? «Звільнення» жінок, яке мало місце після 1989 року в сфері їхніх репродуктивних і сексуальних прав, не містить у собі пафосу питання, піднятого на початку цього абзацу. В ньому міститься інший пафос – колективних дій жінок проти відносин пригноблення іншими людьми та інституціями. Я не хочу звужувати свободу жінок у Словаччині лише до питання абортів, однак це кричущий приклад. Немає сумнівів у тому, що багато жінок та дівчат ідуть стежками свободи у маленьких чи великих подіях свого життя. Моєю практикою свободи є фемінізм.

СХІДНА НІМЕЧЧИНА

ЖОДНА ДЕРЖАВА НЕ МОЖЕ ІСНУВАТИ БЕЗ ЖІНОК! ДОСВІД НІМЕЦЬКОГО ПОВОРОТУ 1989–1990 РОКІВ І ПОДАЛЬШОГО ЧАСУ

Ріта Павловські

У Німеччині суспільно-політичні зміни у 1989–1990 роках назвали словом *Wende*, тобто «Поворот». Це справді так, за період з листопада 1989 до жовтня 1990 року між Одером та Рейном відбулося кілька поворотів. Сорокарічна німецька дводержавність добігла кінця, стіна між Сходом і Заходом зникла за лічені години, соціалістична Німецька Демократична Республіка (НДР) та капіталістична Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) об'єднались... а, власне, об'єднались у що? Сьогодні, двадцять років потому, відповідь звучить так: у Німеччину, яка не визначає себе як капіталістичну, але й точно не соціалістичну державу.

Це перевтілення до сьогоднішнього дня залишається предметом запеклих дискусій, і на його опис переводять тонни паперу. В об'єднаній Німеччині не всі однаково солідарні щодо здобутків і втрат цих поворотних змін. А інтерпретації минулого, особливо минулого НДР, стають все більш запеклими та ідеологічними.

Одна лише тема, здається, залишається абсолютно поза увагою безкінечних дебатів: роль жінок – до, під час та після Повороту! Показовою в цьому плані є велика фотовиставка-документація подій 1989–1990 років, що відбулася на Александерплац у Берліні. Десятки сильних та сміливих чоловіків дивляться зі стін на аудиторію, – а де ж сильні та сміливі жінки, де вони? Може, таких взагалі не було? У німецькій пам'яті жіночий суб'єкт, здається, повністю розчинився у народному тріумфі демократії та свободи.

Але ж зовнішнє часто буває оманливим. «Жодна держава не може існувати без жінок!» – впевнено проголосили наші доньки перемін під час Повороту та заснували з грудня 1989 року нове феміністичне жіноче об'єднання, Незалежну жіночу спілку (UFB⁷⁹). Вони виступали проти патріархатних структур і політичного ладу НДР, вони виступали також і проти нас, своїх матерів, які в основному прийняли і підтримували ці структури і політику, і навіть були співучасницями

79 Unabhängiger Frauenverband.

їхніх дій. Вони жадали бачити змінену НДР, а також змінені стосунки між жінками та чоловіками. «Ми маємо наполягати на тому, що “жіноче питання” – це не другорядна проблема суспільства, а базове екзистенційне питання», – так проголосили у своєму маніфесті 3 грудня 1989 року засновниці UFB. Вони дали підкреслили, що для цього в суспільстві не існує ні розуміння громадськістю ґендерних проблем, ані достатнього представництва жінок у політиці та брак організацій, які виступали б на захист інтересів жінок у політичних структурах країни. Викликом стало змінити обидва недоліки. Діяльність наших дочок пробивала кордони, була запальною та абсолютно самовпевненою.

Вони дали визначення поняттю «фемінізм» для НДР, яке, на відміну від Західної Німеччини, базувалося на інтересах жінок, захисті їхніх представницьких функцій та ролі у суспільстві і не виключало повністю проблеми чоловіків. У січні 1990 року вони домоглися в уряді Модрова⁸⁰ призначення на посаду міністерки жінки з UFB. Вони інформували широке коло партій і громадських об'єднань про своє феміністичне розуміння майбутнього НДР у «Соціальній хартії». Недосвідчені, вони вступили у передвиборчу боротьбу на парламентських виборах у лютому-березні 1990 року, недооцінивши при цьому чоловіків та їхню жагу до перемоги і здобуття влади в новому парламенті НДР. Вони зробили теми, які до того вважались табуованими, як-от: одностатеве кохання та насильство у сім'ї, – предметом відкритої дискусії. На телебаченні вони навмисне поводитись досить провокаційно, щоб привернути увагу до нерівності між жінками та чоловіками і поставити питання про рівні права жінок у суспільстві НДР.

Реакція була досить різною: з одного боку ентузіазм та піднесення, з іншого – нерозуміння та ворожість. Але результат, якого цей рух безумовно досяг, – це те, що багато жінок замислились над своїм становищем у суспільстві, і навіть сьогодні ми все ще спостерігаємо відлуння тих дій.

Коли обидві держави об'єдналися у жовтні 1990 року, саме феміністки з НДР протестували проти об'єднання за рахунок жінок і вийшли на вулиці міст з публічними заявами про права жінок на робочі місця, на самовизначення, на вільне волевиявлення в усіх сферах політичного та економічного життя країни.

Державна влада нової країни, Федеративної Республіки Німеччина, повністю проігнорувала вимоги та пропозиції жінок з НДР, що, серед іншого, сприяло відновленню відчуття першості чоловіків з НДР. У 1998 році феміністична жіноча спілка зникла з політичного життя нової Федеративної республіки. Цим закінчився один із найвидатніших та найбільш хвилюючих розділів німецького жіночого руху.

Так, наші розумні, емансиповані доньки не увійшли до числа переможців ери Повороту.

Мені здається, новий феміністичний рух у НДР 1989–1990 років був насправді єдиним політичним рухом того часу, який більш чи менш відкрито розглядав проблему конфлікту поколінь. Той факт, що єдина на той момент жіноча спілка НДР, Демократична жіноча спілка (DFD)⁸¹ була ліквідована, є важливим індикатором цього.

80 Ганс Модров – Голова Ради Міністрів НДР у 1989-1990 (прим. ред.).

81 Demokratischer Frauenbund Deutschland.

Молодше покоління жінок відчувало, що ініціали DFD означали щось інше: вони іронічно розшифрували назву спілки як «*Dienstbar* – прислужливі, *Folgsam* – покірні, *Dumpf* – дурні». Жорстокий вирок поколінню жінок, до якого належу і я. До того ж, несправедливий вирок – ми користались можливостями, які нам пропонувала НДР, можливостями, для досягнення яких теж треба було багато попрацювати. Чи тому наша вдячність цій країні стала настільки некритичною? Це була нестача фемінізму чи нестача впевненості у собі?

Поворот у житті Німеччини не дав старій жіночій спілці DFD, з її 1,5 мільйонами учасниць та власною історією розвитку, жодного шансу на новий початок. Довгі сорок років поспіль спілка була підпорядкована Соціалістичній єдиній партії Німеччини та Східній Німеччині. Тепер членкині DFD мали думати і діяти самостійно.

Зі всюдисущого та глибоко вкоріненого централізму спілки мали розвинути федеральні структури, нова відповідальність і нові обов'язки 17 тисяч місцевих низових груп з міст та селищ. Проте це виявилось серйозною проблемою. Дуже багато членкинь та співробітниць спілки покидали її, зневірені та розчаровані. Нестача членських внесків та державного фінансування призвели до жакливого скорочення бюджету, і близько тисячі жінок втратили робочі місця у спілці. До лютого 1990 року ми намагались віднайти нову форму та новий зміст діяльності, але привселюдно про це не заявляли.

Ще більш принизливо, що Демократична жіноча спілка як державна організація потрапила під контроль служби, завданням якої була приватизація і реорганізація народного майна НДР. Мудрі голови жіночого руху місяцями, навіть роками працювали над тим, як відстояти інтереси спілки (особливо її майно) у цьому протистоянні.

Політична позиція DFD у тій ситуації була безсилою, безрезультатною та майже непомітною в публічному просторі. Ніхто на той час не хотіли дослухатися до «стареньких» та співпрацювати з ними: на них поклали частину відповідальності за знищення НДР, тож ігнорування спілки, близької до влади, здавалось нормальним. Та й чи мало державне об'єднання жінок право на життя? Що ж ми, «старші»? Нам знадобилось стільки часу, щоб вільніше дивитись на конкуренцію з нашими доньками, з молодшим поколінням феміністичної спілки, на те, щоб забути про своє право говорити від імені жінок усього світу!

Можливо, проте, саме це ігнорування зіграло свою роль у впевненості в тому, що старі жіночі організації НДР не зникли повністю із соціально-політичної арени навіть через двадцять років після Повороту. Звучить парадоксально, але спілка, яка у 1989–1990 роках, на відміну від Незалежної феміністичної спілки (UFV), не отримала політичного визнання, була змушена – майже неминуче – переглянути власні сильні сторони: займатися соціальною роботою на місцях. Добра обізнаність спілки з проблемами жінок на периферії країни, з їхнім становищем та потребами, досвід взаємодії з владою, створені ще за часів НДР служби допомоги та консультацій для жінок, а також активна діяльність членкинь спілки, розкиданих по всій території колишньої НДР – все це стало у пригоді DFD. У нас вже була локальна мережа, яку нові спілки лише мали створити.

Я не стану замовчувати також той факт, що сама не належала до тих член-

кинь спілки, які вимагали нової політичної позиції і не підтримали перелам у DFD, що перетворив її на благодійну організацію, яка зараз носить ім'я Демократична спілка жінок (DFB).

Попри це я усвідомлюю успіх цієї зміни та надбання, які ця нова спілка принесла для жіночого руху. Протягом багатьох років спілка забезпечувала тисячі жінок тимчасовими робочими місцями та організовувала курси перекваліфікації, фінансовані урядом, особливо для безробітних жінок зі Східної Німеччини. Соціальна служба Демократичної спілки жінок звела в Берліні будинок для безпритульних жінок (тепер також і для чоловіків), унікальний житловий проект на ім'я «Ундіна». Ця споруда стала однією з переможниць загальнонімецького конкурсу «Соціальне місто 2006». Головна менеджерка соціальної служби, яка до 1989 року протягом короткого терміну була федеральною секретаркою правління DFD, у 2006 році за суспільно-благодійну діяльність отримала вищу державну винагороду.

Сьогодні спілка більше не налічує мільйона членкинь, а ті 50 тисяч, що залишилися, переважно належать до старшого покоління і тому не змогли як слід закріпитися на території колишньої Західної Німеччини, тож знайшли підтримку та соціальну базу на Сході.

Коли я сьогодні згадую тижні та місяці 1990-го року до зникнення НДР та виникнення більшої Федеративної Республіки Німеччини, я питаю себе: що можна було б досягти, якби покоління доньок та покоління матерів НДР знайшли тоді спільну мову з жіночими спілками в західній частині країни? І чому наші спроби зламати мур між жінками Західної та Східної Німеччини зазнали поразки? Розмовляли ми однією мовою, але розуміли одна одну ледь-ледь або ж не розуміли зовсім. Марні питання? Звісно, але, можливо, вони стануть у пригоді поколінню наших онучок?

У той час, коли ми, жінки, намагались у 1989–1990 роках порозумітись, політики, передусім чоловіки, видавали нові закони, вирішували майбутнє нової країни. І в цих законах деякі права жінок, які вже ми на той час вже вибороли, не згадувалися взагалі. Правова та соціальна системи, які діють на сьогоднішній день, для мене як для жительки Східної Німеччини певною мірою означають крок назад, тому що державна та виробнича підтримка жінок, самовизначення жінки, догляд за дитиною, догляд за літніми людьми та здоров'я тлумачаться передусім як категорії економічні, а тому підпадають під сферу влади грошей. Я сприймаю це як втрату, яка не була повністю компенсована надбаннями Повороту. Звісно, сьогодні я сама, а не жодна партія, вирішую, що мені думати і що робити, що говорити і про що мовчати, у чому брати участь, а у чому ні. Відчуття свободи – це гарне відчуття. Проте, не зважаючи на це, мені замало цієї свободи, якщо поряд зі мною жінки не знають, як проголосувати дитину, і навіть не наважуються планувати майбутню університетську кар'єру сина чи доньки.

Ще настане час, коли ми, жінки, покажемо наші шипи. І на цей раз уже з набутим досвідом поворотного періоду у Німеччині!

ПРО ТЕ, ЯК Я НЕ СТАЛА ІТАЛІЙКОЮ

Яна Зімон

У дитинстві Європу для мене втілювала Італія. Першим фільмом, який змусив мене плакати, була “La Strada”, я обожнювала італійську кухню, а одного разу отримала листівку з іспанськими сходами в сонячному світлі. Це сталося – я закохалася. Італія поєднувала всі мої дитячі мрії та бажання: спагеті, де багато томатного соусу, морозиво усіх смаків і видів, прекрасні чорняві хлопці на мопедах, кабріолети на вузьких приморських вуличках – солодке життя сієсти, суміш гультьайства та довершеної краси. Я малювала обриси Італії на стіні своєї кімнати, наклеювала картинки та позначала чорним фломастером великі міста. Я жила так далеко від цих земель, у Східному Берліні 1980-х, і мріяла про інший край, ніколи мною не бачений, і який я би ніколи, мабуть, і не побачила, як і решту Західної Європи.

У школі я вступала у серйозні дебати з подругою, яка робила лише єдину помилку, – віддавала перевагу Франції. Одного дня, на уроці географії, вона змовницьки подивилася в мій бік та прошепотіла: «Яно, італійці ледачі, ти ж знаєш». Після цього я не розмовляла з нею декілька днів. Вона зачепила за живе мою національну гордість, і я жадала помсти. На мою превелику радість, скоро я могла вихвалитися тим, що Італія стала чемпіонкою світу з футболу у 1982 році, а Франція здобула аж далеке четверте місце. НДР не брала участі взагалі, та якби навіть це сталося, сумніваюсь, що я вболівала б за батьківщину.

Це було життя, наповнене абсурдом. Реальність так нечасто співпадала зі світом наших фантазій, і ми розділяли ці два світи до найменших дрібниць. У школі ми старанно конспектували ідеї про вищість соціалістичної системи, ці повністю продумані п'ятирічні плани: на буре вугілля, на калійні солі та машинобудування. Шкода тільки, що до нас досі не дійшли кетчуп та платівки «Депеш Мод». Замість того ми отримували листівки зі страшними соціалістичними спорудами. Незнайомі хлопці та дівчата з Радянського Союзу писали нам: «Дорогий німецький друже! Вітаю тебе з днем народження тельманівської піонерської організації. Твоя радянська подруга». Схожі речення писала і я сама на листівках з берлінською телевежею та відправляла до Москви чи Владивостока. Всі знали: ми ніколи не побачимось, не познайомимось одне з одним. І всі були цьому невимовно раді. Думка про те, щоб зустрітись і обговорити цілі та завдання тельманівської піонерської організації, викликала тільки паніку.

Під партою ми й далі продовжували своє таємне західництво, обмінювалися записками, в яких обговорювали останні зачіски Мадонни. Майбутнє бачилось нам десь далеко-далеко, в Римі або Парижі і до того ж неодмінно з Марчелло Мастрояні. Напевне, ми, східні берлінки, і були першими справжніми європейками, ми змінювали свою національність щодня, приміряли її, як дорослий одяг, та відкидали, коли досить насолодилися нею. Наївно до краю. Подумки ми вже давно мешкали в Європі без кордонів.

Переїшовши до третього класу, я прийняла відчайдушне рішення перетворити себе на справжню італійку. Що вимагалось (і цього вже не можна було ніяк оминати), так це мова. Мої батьки дали оголошення в газету, і за тиждень у нашій вітальні з'явився пан Курц. Мій перший вчитель італійської носив сірі синтетичні штани, темну бороду, а очі його ховалися під окулярами, які сягали ледь не до підборіддя, – їх він, швидше за все, здобув десь у Радянському Союзі. Я уявляла собі пана Курца, м'яко кажучи, трохи «південнішим». Але що було робити, я була готова не шкодувати сили на шляху свого становлення як італійки. Раз на тиждень я їздила до пана Курца, жив він досить далеко від нас у новій багатопверхівці в Ліхтенберзі. Перебіг уроку завжди був однаковим: спочатку пані Курц ставила переді мною на пофарбований вохрою столик склянку обліпихового соку, тоді я витягала з портфеля зошит і, сидючи коло коричневої шафи, зачитувала вголос словник. Герої та героїні мого «західного» підручника з італійської неспішно прогулювалися вздовж пляжу Лідо у Венеції, замовляли *“un vino per favore”* та обговорювали, де вони провели відпустку, – все це добре вкладалося в мої уявлення про Італію. Подумки я взяла собі відпустку від Східного Берліна, занурилася у такий привабливий світ *professores, dottores, ingenieres* і навіть забувала навіть про жахливо низьку, аж до клаустрофобії, стелю Курцевої оселі. Я все повторювала речення на кшталт: *«Ah buon giorno dottore, anche mia moglie e qui»*, – що означало: «Ах, добрий день, докторе, моя дружина також тут». Для десятирічної це була ну просто необхідна фраза, пан Курц взявся за мене всерйоз. Після годин на венеціанських узбережжях я поверталась до Берліна-Йоганністаля, де, як вважали мої батьки, вино смакувало найкраще, *“gelato”* називали морозивом, і воно могло бути або ванільним, або шоколадним, або фруктовим, а я мала вивчати напам'ять ознаки революційної кризи. Італія, як і решта західного світу, належала до такого собі паралельного універсуму: про неї щодня розповідали по радіо та на телебаченні, але яким був той світ на дотик, я знати не могла. Поступово я покинула батьківщину та стала істотою між двох світів. Я вела життя підпільної італійки на теренах Східного Берліна і почувалася від того дещо по-диверсantlyськи.

Так сталося ще й тому, що справжня ідентичність не дуже мені подобалася. Не так просто бути громадянкою країни, у якій музичні групи називаються «Дзигґа» чи «Інки», в якій мешканки б'ються за неоновий лак для нігтів і де в телефонній розмові треба завжди враховувати уявних державних підслуховувачів. Моє самоусвідомлення було величною мозаїкою, і вона складалася з багатьох кольорових часточок, між якими не було ніякого зв'язку. Сьогодні я була італійкою на один день, завтра вже англійкою. Я стала майстринею перевтілень. І самообману.

В кінці 1980-х ми з подругою стали влітку часто їздити до Будапешта, це була

наша столиця Заходу на Сході. Справжня іронія історії, що Угорщину прийняли до Європейського Союзу набагато пізніше, ніж колишню Німецьку Демократичну Республіку. У Будапешті були кока-кола, рожеві брюки, а в кіно показували "Flashdance". Якось одного вечора в липні 1987 ми придумали всю ніч видавати себе за англійок. Ми начесали волосся, як слід підфарбували вії та вийшли з дому. Дорогою на дискотеку ми постійно зупинялися просто посеред вулиці й вигукували: «Wonderful!», англійською питали в перехожих дорогу, яку так добре знали. Дискотека була розташована всередині парку, в Будапешті танцювали під відкритим небом. Ми поважно присіли на край і почали чекати. Скоро підійшли два хлопці та поцікавились, звідки ми. Ми вигукнули: «З Лондона!». Обоє кидали на нас шанобливі погляди, в їхніх очах ми досягли найбільшого гламуру, принаймні, нам так здавалося. На жаль, спілкуватись ми могли ледь-ледь. Мені все лізло в голову речення з уроку англійської: «Hello, I'm Mike and I am a boxer», моя подруга тихо, наче мантру, повторювала «Big Ben, Big Ben». Напевне, вона мала надію, що от зараз її спитають про визначні лондонські пам'ятки, їх ми в школі вже вивчили. Запала тиша, я в розпачі планувала втечу. Нарешті я вивільнилась від товариства фразою «Ай брін нам випивкис». Обидва хлопці кивнули з розумінням та глузливо посміхнулися.

Але я не хотіла цього бачити, не хотіла усвідомлювати. Тому через певний час я піддалася на нову спокусу збитошного перевтілення. Наприкінці 1980-х у наметовому таборі на озері Балатон я познайомилася з двома голландськими дівчатами. Ми трохи поговорили і, ясна річ, зринуло невід'ємне питання про те, звідки я. «Із Західного Берліна», – відказала я, не звівши оком. Хоч «Лада» мого батька зі східноберлінськими номерами стояла просто перед нашим наметом. Я вже підготувала довгу та заплутану легенду про те, що живу з мамою (це була правда), а вона виїхала до Західного Берліна (а от це вже була неправда). І мого східноберлінського батька я бачила, нібито, тільки під час літніх канікул. Я схилила голову і пустила пару серйозних поглядів – все так складно! Обидві дівчини дивилися на мене дещо розгублено, але, здається, з довірою. У цієї історії була одна беззаперечна перевага: мені не треба було прекрасно володіти англійською, достатньо було вільно говорити рідною німецькою. Я вдосконалювала свою методику. Брехня вкрала моє літо та мою безпечність. Ні на секунду мене не покидав страх того, що впливе моє справжнє походження, або ж мій батько випадково проговориться. Я носила лише найстрокатіші зі своїх футболок, цілими днями перечитувала потерті комікси про Дональд Дака та обмірковувала, чи здирати емблему «Народного господарства» з рушника. Адже одна з голландок могла застукати мене зненацька в душі зі східняцьким рушником. Які небезпечні висновки вони могли б зробити! Я була так заклопотана новим самовизначенням, що раптом опинилася зовсім сама. Я вже не пам'ятала, що кому встигла розповісти, тому вважала за краще взагалі поменше вступати в діалог. Моя власна легенда мене перемогла. Вмить я злилася з власною історією, розкусила новий смак, солодкий смак Заходу, що майорів над східняцькою буденністю. На жаль, це відчуття ніколи не затримувалося надовго, мало гіркий післясмак омани, зрадництва. Врешті-решт, я була страшенно рада нашому від'їзду, тому що цю гру вже можна було закінчити.

З омріяною італійськістю також не все було гаразд: пан Курц не давав про себе знати. Після того як він ретельно розпитав мене про мою сім'ю, вчитель зник невідомо куди. Я ніколи більше про нього не чула, єдиною згадкою лишився тритомник «Італійська для вас» на моїй полиці. Неполітизовані години, проведені на пляжі Лідо, мені так бракувало їх у той надто заполітизований час.

Ще у дитинстві я була солідарна з Анголою. Ми в НДР взагалі постійно переймалися якимись країнами на задвірках світу. Посилали листи до Нікарагуа, збирали одяг для Мозамбіка. Пам'ятаю, як годинами простоювала перед книжковою шафою, розмірковуючи, що ж такого віддати голодним дітям Африки. Врешті, зважилася віддати книжку Смерфа, це була справжня жертва. Хай там як, а він був із Заходу, а значить, в Африці був так само жаданим, як і в нас, думала я собі.

Моя політична соціалізація досягла свого піку в одинадцятому класі, у 1989 році, коли на уроці географії ми мали діалектично оцінити виникнення складчастих гір. Ніякий Бог, звісно, не мав докласти до цього своєї святої руки. Навіть гори були на нашому боці, але попри це, через короткий час НДР впала. Я покинула її задовго до падіння Муру, тільки вона цього не помітила.

Час перебудови був радикальним, у різних аспектах. Виявилось, що ціла система може зникнути вкупі з усіма ненависними представниками та товарами, і цей досвід відрізняв нас від наших західних сучасниць і сучасників. Історію в школі ми знову почали з пралюдини, але до закінчення навчального року ледь дійшли до Середньовіччя. Адміністрація була розгублена і несконцентрована, вчитель права, якого ми так боялися, потрапив до психіатричної лікарні, колись впливовий директор передчасно заквапився на пенсію. Книжки горами припадали пилом біля баків зі сміттям, книжки з історії робітничого класу, яку ми колись мали цілими шматками вчити напам'ять. Людині, яка пережила таке раз, потім досить важко повірити владі чи довіряти якимось партіям. Бо ми побачили – ніщо не точне і не вічне, жодна система, жодна партія, жоден авторитет, навіть колись всевладний світоустрій.

У якийсь момент цього смутного часу неоднозначність моєї ідентичності щезла. Перед падінням Муру я без вагань визначала себе як західну європейку, яка, через якийсь небесний недогляд, змушена скіти на Сході. Зараз, після зміни системи, я нарешті мала увійти до свого природного середовища. На мій превеликий подив, на Заході моєї приналежності до цього світу розуміти не хотіли, вони сприймали мене як справжню східнячку зі Сходу, якою я у власній свідомості ніколи не була. Всім здавалось, що я мала б вільно говорити російською, знатися на томах Карла Маркса і вченні діалектичного матеріалізму, хоча це мене ніколи не цікавило. Після прикрого досвіду в Будапешті я більше зосереджувалася на вивченні англійської і почувалася досить впевнено в мудрих максимах Дональда Дака. Тобто я не справджувала жодних їхніх очікувань. У той же час я не могла повністю «влитися» в їхнє середовище. Я була добре знайома з батончиками «Мілкі Вей», джинсами «Левайс» та творчістю Мадонни, проте ледь вловимі відмінності, що визначали тутешнє життя, збивали мене з пантелику. Я не мала жодного уявлення про те, як була побудована ця держава, цей західноєвропейський зразок. Ні, теоретично я знала, але що тримає цю

споруду докупи, було для мене справжньою таємницею. Навіть зараз я часом не можу перерахувати хронологічно всіх західнонімецьких бундесканцлерок та -канцлерів, міністрів та міністерок закордонних справ, адже я виросла в іншій країні. Радянські вожді також швидко забулись, і я літала, ні до чого не прив'язана, без часу та місця, в просторі, країні, якої не існувало.

Коли у 1992 році я врешті поїхала до омріяної Італії, країни моїх марень, я була щаслива і розчарована одночасно. У Перуджі було спекотно, у капучіно – багато вершків, деякі літні люди ще дотримувалися годин сієсти, але до мене це все не мало ніякого стосунку. Моя сусідка по кімнаті була з Голландії, інші були з Британії, Австрії, Швейцарії і навіть Бразилії – зі Сходу була тільки я. Інколи у мене з'являлось таке відчуття, що я споглядаю своїх співмешканок з якоїсь далечини, доброзичливо, але деякі їхні досвіди, як-от антиатомний протест в Горлебені чи навчання за обміном у США, мене анітрохи не захоплювали. Мої історії про вчителя з військової підготовки майора Менделя, про вечірки з водка-колою⁸², про міркування, вступати чи не вступати до Спілки вільної німецької молоді⁸³, а також пісні на кшталт «Небо Іспанії зорить нам над стрілецькими шанцями» звучали хвилююче, але зараз вони відрізняли мене від інших. Раптом усі події минулого придало незбагненно важкою ношею серйозності. Для мене зникли всі категорії, під які я могла б підпасти. Отже, я вирішила перетворитися зі справжньої італійки на повністю східноєвропейську дівчину, я почала вивчати російську та вперше вирушила до Москви. Раніше, за часів НДР, я утримувалася від такої поїздки, для італійки у східному вигнанні це було просто неприпустимим.

На Великому Сході я жила в Ірини, безробітної вчительки французької мови, та в її доньки Каті. До кінця свого перебування так мені і не вдалося дізнатись, як вони проводили дні. Йшла я чи поверталась, вони завжди ходили по кімнатах у квітчастих банних халатах та підсушували феном волосся.

Катя у свої 23 роки була нещодавно розлученою, здавалась невдоволеною через те, що її мати віддала мені її дитячу кімнату, і Катя змушена була спати на дивані. Напевне, тому вона або ж зверхньо міряла мене поблажливим поглядом, або ж взагалі ігнорувала. Тому я була страшенно здивована, коли вона одного ранку заговорила до мене на кухні. Не зовсім охоче вона питала, хто на останній олімпіаді виграла більше медалей, Німеччина чи Росія. «Здається, Росія», – відповіла я. Вона запалила цигарку, її рука опустилася на стіл у красномовному жесті в дусі «так я і знала!», вона розвернулася й без зайвих слів вийшла. Вона хотіла тільки на хвилинку дати зрозуміти цій наївній із Заходу, де її місце, бо ж там, на Заході, не знають про величні перемоги Радянського Союзу. Я дуже добре розуміла Катю, я впізнала кольоровий календар з віварками на стіні та ленинські пов'язки-нарукавники під ліжком. Туга закарбувалася на кожному з предметів у цьому домі: на фігурках з кіндер-сюрпризів за склом серванта, наклейках «Кока-коли» на шафі. Мені здавалось, що я дивлюсь у дзеркало часу, повертаюсь у минуле. Я могла відчувати цю важкість, цю меланхолію. Я знала її

82 Один із найпопулярніших слабоалкогольних напоїв НДР.

83 FDJ – аналог радянського комсомолу.

мрії, але довіри між нами вже не було. Я перейшла на інший бік барикад, в її очах я була західнячкою.

Щоразу, коли я їду до колишнього Сходу, я – лише жінка із Заходу. Нещодавно я робила репортаж в Азербайджані, країні, багатство якої – це нафта, що залишила повсюди жажливі чорні озерця, та президент країни, в минулому з КДБ, який набридає населенню власними цитатами та портретами. В Баку в кафе я зустрілася з політиком-опозиціонером, міцним чорновусим чоловіком, який багато курив і багато посміхався. Він говорив до мене страшенно довго і все намагався загіпнотизувати мене своїми чорними очима. Без сумніву, в цього чоловіка було певне завдання. Його країна належить до Європи й нікуди більше, – говорив він. – Західні цінності та демократія глибоко вкорінені в Азербайджані вже протягом століть. Я почувалася дипломаткою Європейського Союзу, що тут і зараз має винести вирок щодо долі Азербайджану: за чи проти Азербайджану та Європи. Я дивилася на нього, і мені було його шкода. Звідки мені самій знати, чим є ця Європа, хто має право належати до неї, а хто ні? Я завжди уявляла собі Європу як великий дім десь невідомо де, наприклад, у Брюсселі, там купа документів, які перекладають з однієї шухляди в іншу, час від часу щось губиться, а щось приховується. Там вирішують, якого розміру має бути презерватив, як повинні виглядати яблука. Не знаю, який стосунок це має до мене. Політик-опозиціонер почав пітніти, на сорочці утворювались маленькі мокрі плями. Аж раптом у мене знов з'явилося це ендеєрівське відчуття: хтось так відчайдушно намагається відчутти свою значимість і боїться проґавити свій шанс. В цей момент я розіграю західноєвропейку, яка виправдовує Схід і комунізм, від якої чекають подарунків, для якої завжди знаходять час, навіть якщо треба відкласти всі інші справи. Я спостерігала за собою в цій ролі й намагалася не помилитись, нікого не образити і не здатися зверхньою. Я не могла розповісти опозиціонеру про мої невдалі спроби стати італійкою, він би подумав, що в мене не в порядку з нервами. Тому про це я мовчала. «Взагалі-то в моєму репортажі йдеться про нафту», – сказала я йому насамкінець і побажала всього найкращого.

З німецької переклала
Світлана Вольштейн

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯК БЕЗЗАПЕРЕЧНО ЗАХІДНА КАТЕГОРІЯ? ДОСВІД ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ НІМЕЧЧИНИ

Мір'ям Гірш

Вступ

Відколи мене попросили написати статтю для цієї збірки, я постійно розмірковую над питанням, що означають для мене в цьому контексті такі поняття як «жінка» і «трансформація». Тому хотілося б перш за все прояснити, що ж це для мене таке. Оскільки мій критичний погляд на ці питання частково залежить від мого становища у суспільстві, конкретизую спочатку свій особистий контекст. Центральним пунктом моєї аргументації перш за все виступає критичний підхід до поняття, яке так часто вживається у досить статичному розумінні – поняття трансформації. Також хотілося б звернути особливу увагу на питання «заходоцентризму»⁸⁴.

Відповідно, я обґрунтую у цій статті динамічне розуміння трансформації, з урахуванням її історичного контексту. Це динамічне розуміння перш за все відрізняється багатовимірністю. Я проясню цю ідею, аналізуючи одночасну «фемінізацію» бідності у колишній НДР та специфічну «впертість» східнонімецьких жінок, які продовжують шукати повну зайнятість, намагаючись поєднати сімейне життя і кар'єру. Економічні труднощі, з якими зіштовхувалися жінки того часу, не були викликані лише потрясіннями у політичній системі, на них також сильно вплинули і неоліберальні процеси реструктуризації. Під час цих процесів «соціальна держава» та її соціальна система захисту втратили своє значення. Це, у свою чергу, підводить мене до питання взаємозв'язку вимірів домінування і контролю. Приєднуючись до тези П. Уотсон⁸⁵ в роботі «Ґендер і політика в посткомунізмі», я пропоную введення виміру «Схід-Захід» і наголошую на важливості взаємопов'язаного підходу на прикладі дискурсу про расизм у східній Німеччині у часи після Повороту.

⁸⁴ Поняття заходоцентризму я використовую як синонім до євроцентризму.

⁸⁵ Пор.: Watson, Peggy. Gender and Politics in Postcommunism. In: Jahner, Gabriele et al. (ed.), Gender in Transition in Eastern and Central Europe Proceedings. – Berlin 2001. – P. 37–39.

Пояснення термінів та основних визначень

1. Жінки

Наразі я не маю на меті говорити від імені всіх жінок свого покоління з колишньої НДР, виходячи з переконання, що немає спільного жіночого «ми», яке можна було би протиставити категорії «чоловіки». Це можна ще краще проілюструвати, якщо я порівняю своє власне походження із походженням багатьох інших жінок із колишньої НДР, тому що мені, власне, здається, що мій досвід відрізняється від досвідів багатьох з них. Причиною є те, що я з'явилася на світ в родині сільського священика у Східній Німеччині, де жила до 1989 року і після нього.

Мої батьки та інші члени родини мали опозиційні погляди (для деяких це призводило до фізичного насильства, арештів та штрафів), а це означало, наприклад, що я була першою і єдиною дитиною в школі, яка не мала права увійти до піонерської організації. Для сторонніх людей це може звучати банально, іншим це може здатися чимось підривним, але для мене це стало дитячим досвідом дискримінації та виключення. Наприклад, це проявлялося для мене у тому, що на славнозвісних піонерських лінійках та при піднятті стягів, де діти мали вишукуватися по зросту, я завжди стояла в самому кінці, хоч і не була найменшою. Також я не мала права брати участі в спартакіадах, хоч у своєму класі бігала швидше за всіх. Я не могла зрозуміти цього виключення тоді, але воно породило в мені відчуття постійної несправедливості.

До того ж, моя мама була однією з небагатьох жінок в НДР, яка не отримувала державної зарплатні, а була домогосподаркою та матір'ю і виконувала також неоплачувані «волонтерські» обов'язки дружини священика. Я згадую тут про це, щоб показати наочно, що опозиційні погляди моїх батьків означали для них не тільки конкретне відлучення від важливих соціальних сфер, але й відбивалися на нашому сімейному становищі. Ми як родина істотно відхилялися від норм того часу, згідно з якими як чоловіки, так і жінки мали працювати на державних роботах за щомісячну заробітну платню, а дітьми великою мірою опікувалася держава⁸⁶.

Сьогодні цю статтю я пишу як молода феміністка з Берліна, що має власний критичний погляд як на «Схід», так і на «Захід». Під час вивчення ґендерних проблем найбільший вплив на мене справили феміністичні теорії Сходу та Латинської Америки.

2. Трансформація

Через передумови свого життя ще в ранньому дитинстві для мене стали звичними такі поняття як «штазі»⁸⁷, «шпигуни», «нагляд», «донощики». Тому події 1989 року я сприйняла як певне «звільнення». Це, звичайно ж, тлумачилося

86 Однак, важливо наголосити, що домашня робота, догляд за дітьми і сімейні обов'язки також були завданням жінок, що накладало на них подвійний тягар.

87 Stasi, Staatsicherheitsdienst – служба держбезпеки НДР.

таким самим чином у моєму родинному колі, де й сьогодні певною мірою мислять у дихотомії пригноблення-визволення.

Центральні аспекти, що були мені також зрозумілими ще з дитинства, – це наново отримана свобода висловлювання, свобода утворення політичних партій та організацій. В око впадає рефрен поняття «свобода», що безпосередньо провокує питання про конкретне визначення цієї самої свободи. Тут і зараз, в лінійному розумінні історії, це поняття є центральним для осмислення «нового». Хотілося б підкреслити також, що я не відмовляюсь від тези про те, що для багатьох людей зміни після 1989–1990 були кардинальними, і вони могли отримати реальну користь із цих вищезгаданих свобод. Але дещо заважає мені у такому підході, а саме – припущення, що «Захід» тотожний свободі. «Розуміння свободи та пригноблення, різниця мислення Заходу та Сходу базується на одновимірному понятті «звільнення», теоретично, всі методи є допустимі, щоб зробити «їх» одними з «нас»⁸⁸. Це призводить до природних змін в історії, причому відхилення від курсу пояснюються впливом комунізму»⁸⁹.

До цього долучаються уявлення про трансформацію, спрощені до двох пунктів: «до того, як...» і «після того, як...». «До того, як...» автоматично асоціюється у цій ланці зі Сходом – тоталітарною державою – і пов'язується з тиском та пригнобленням; «після того, як...» ототожнюється із Заходом – демократією, свободою. Обидва концепти сконструйовані статично й позаісторично. З поля зору в такому разі взагалі випадають історичний розвиток, розбіжності та протиріччя всередині системи, а також дії, направлені однією системою на іншу. Тому розуміння поняття трансформації має бути змінене на динамічне, що дозволить зрозуміти суспільні явища у своїй, доволі часто суперечливій, багатовимірній структурі, тому що тільки таким чином стає можливим широкий та конструктивний аналіз подій.

Бінарне протиставлення Заходу і Сходу складає чітку ієрархію на користь Заходу. Уотсон зауважує: «В існуючому поняттєвому контексті розвитку Захід – це перш за все «місце», де люди є *вільними*»⁹⁰. Ця свобода сприймається як норма і, власне, не ставиться під питання. Щоб пояснити цю тезу, хотілося б навести кілька прикладів, які стосуються наново отриманої свободи подорожей. З одного боку, ведуться розмови про те, що у Східній Німеччині подорожі були чимось майже забороненим і люди були практично «ув'язнені». Це твердження є правдою лише наполовину, тому що всередині Східного блоку їздити дозволялося. Подорожі на Захід (лише за офіційним дозволом) були дійсно проблемою. Але це прирівнювання заборони в'їзду до західних країн із загальною заборonoю подорожувати знову ж спонукає сприймати Захід як певну планку: «Хто не має права їздити на Захід, ті не мають права їздити взагалі». Ще більш цинічно виглядає це твердження в контексті нових кордонів Німеччини. Тому що після об'єднання Німеччини людям з німецьким громадянством тепер дійсно дозволено подорожувати, але водночас кордони Німеччини зачинились для в'їзду, наприклад, 1993 року було скасовано право на притулок для біженців.

88 Цікавим є той факт, що Уотсон є адептом західного концепту, а я ж почуваюся однією з «них», а не з «нас».

89 Watson, *ibid.* - P. 42.

90 Watson, *ibid.* - P. 38. Курсив перенесено з оригіналу.

Більше того, біженки та біженці, які проживають на території Німеччини повинні, як і раніше, дотримуватися «правил резиденції», згідно з якими вони мають право перебувати лише в певному відведеному адміністративному регіоні. Якщо біженка чи біженець хоче покинути цей регіон, їм потрібен спеціальний дозвіл, який вони часто дійсно можуть отримати без особливих труднощів, однак, в такому дозволі можуть і відмовити. Отже, далеко не всі мають можливість скористатись наново здобутою свободою пересування. З одного боку, східні німці та німкені, як і західні, отримали право вільно подорожувати світом, з іншого ж боку, для багатьох осіб без громадянства Німеччини, які раніше без труднощів могли потрапити до НДР, тепер в'їзд обмежено.

Захід апіорі асоціюється з демократичними цінностями та правами людини, тому говорити про їхнє порушення в країні дуже важко, а ще важче – щоб тебе почули. Ця концепція свободи перш за все слугує просуванню західних інтересів у суспільстві⁹¹.

Гендер і трансформація

Після розвалу східної політичної системи основні інституції, законодавчі норми та ринкова економіка Заходу були перенесені на Схід. Правила, які на Сході регулювали становище жінки чи сімейний лад, сьогодні сприймаються як прогресивні, але при перебудові держави вони жорстко ігнорувались. В результаті, багато жінок опинилися в скрутному становищі через погану сполученість повного робочого дня, сім'ї та догляду за дитиною (в умовах практичного зникнення державних дитсадків). Ці питання перестали піднімати. Замість цього суспільство перейняло західну модель, в якій чоловік є єдиним годувальником сім'ї, а жінка – мати та домогосподарка (яка іноді працює неповний робочий день). Право на аборт, яке діяло в НДР до третього місяця вагітності, було ліквідовано. Аборти в ФРН були нелегальними, проте, в залежності від обставин, у деяких випадках можна було уникнути кримінальної відповідальності – наприклад, у випадку «судового засвідчення». На думку Айрін Дьоллінг, що підсумувала вплив системних змін на гендерні відносини, «з переходом до сучасного капіталістичного суспільства гендерні розбіжності як фактор соціальної диференціації стали ще більш вагомими, ніж у НДР»⁹².

Жінки в колишній НДР страждали і страждають від безробіття, передусім, від довгострокового безробіття. Більш того, очевидною є дискримінація, коли жінку не хочуть брати на роботу після довгої перерви. Незважаючи на це, навряд чи можна говорити про жінок як про таких, що «програли від процесу об'єднання країни»⁹³. Це «одновимірне сприйняття»⁹⁴ обмежене: частка зайнятості жінок

91 Поширення інтересів держави на поняття свободи – не нові, вони мають довгу історію. Важливо згадати період Просвітництва та колоніалізму, коли «дикуни» мали бути звільнені від «варварства».

92 Dölling Irene, Ten Years After. Gender Relations in a Changed World – New Challenges for Women's and Gender Studies, In: Jähnert, Gabriele u.a. (Hg.). Gender in Transition in Eastern and Central Europe Proceedings, Berlin 2001, - P. 58.

93 Nickel, Hildegard Maria. Zurück in die Moderne? Kontinuitäten und Veränderungen im Geschlechterverhältnis. In: Funkkolleg Deutschland im Umbruch. Studienbrief 5, Tübingen, 1998. – P. 23.

94 Ibid., P. 23.

на Сході тепер, як і колись, вища, ніж частка зайнятості жінок на Заході. Навіть сьогодні у Східній Німеччині жінки прагнуть повного робочого дня, повної зайнятості. Через це часто можна почути про те, що східні німкені «про себе не забувають»⁹⁵, але ця впевненість залежить від кількох причин: повна зайнятість – це часто необхідність, зумовлена економічними факторами, тому що зарплатня на Сході нерідко така, що для того, щоб прогодувати сім'ю, «годувальників» має бути двоє; також на Сході, в порівнянні із Заходом, все ще існує велика різниця у доходах населення. Власне, твердження про те, що східні німкені «про себе не забувають», спричинене не лише економічними чинниками, його можна пояснити інтерналізованою соціальною нормою, за якою жіноча наймана праця сьогодні вважається нормальною. Наймана праця є важливим фактором соціального і персонального визнання. Самоповага у більшості жінок, як і в більшості чоловіків, напряму залежить від професійної діяльності.

Сьогодні можна спостерігати ретрадиціоналізацію ґендерних ролей – чітко видима в сферах сексуальності та поділу праці, вона проявляється також в дискурсі сім'ї та догляду за дитиною. Проте доцільно було б зачекати та простежити, як відбуватиметься розвиток, і чи стане це стійкою тенденцією. Треба також зважати, що такі дискурси й тенденції не є виключно результатом зміни політичної системи, але також є виявами неолібералізації глобального світу. Пеггі Уотсон стверджує: «У Східній Німеччині гнучкі трудові контракти, години та форми праці вже стали досягненням жіночої боротьби за права, у Західній Німеччині вони розглядалися як “завдання на майбутнє”, в умовах неоліберальної перебудови та зниження соціального благоустрою держави»⁹⁶. Гнучкий підхід до цих питань та індивідуалізація у баченні виходів зі складних ситуацій призводять до того, що ринок праці стає нестабільним і робить соціальну нерівність ще більш виразною, що, у свою чергу, посилює ґендерну нерівність та поглиблює проблему різниці між жінками Сходу та Заходу.

Тому ще важливішим стало розуміти ґендер як гнучку категорію, яка залежить від інших державних процесів. Як зазначалося раніше, необхідно усвідомлювати нерівності та розбіжності Сходу та Заходу і розглядати поняття трансформації як динамічне.

Критика заходоцентризму

Коли я виступаю за динамічне поняття трансформації, звичайно ж, виникає питання, яким чином можна аналізувати багатовимірність трансформації. Для цього мені б знов хотілося підтримати П. Уотсон, яка наголошує на подальшій диференціації. Принагідно до критики жіночої єдності, теза, що вперше прозвучала з вуст чорних феміністок США і стала науково-критичним

95 Див.: Nickel, Hildegard Maria. Zurück in die Moderne? Kontinuitäten und Veränderungen im Geschlechterverhältnis; Dölling Irene, Ten Years After. Gender Relations in a Changed World – New Challenges for Women's and Gender Studies, In: Jähnert, Gabriele u.a. (Hg.). Gender in Transition in Eastern and Central Europe Proceedings, Berlin 2001.

96 Dölling Irene, Ten Years After. Gender Relations in a Changed World – New Challenges for Women's and Gender Studies, In: Jähnert, Gabriele u.a. (Hg.). Gender in Transition in Eastern and Central Europe Proceedings, Berlin 2001, - S. 60.

та феміністичним каноном, Уотсон пропонує запровадити вимір «Захід-Схід». «[...] [І]дея про Захід – навіть прихована та невимовлена – є невід'ємною частиною когнітивної системи, в якій конструюється дискурс переходу, так само як сам цей дискурс створює «Захід». Тому якщо «Захід» – це завжди точка, на яку посилатиметься будь-яка характеристика Східної Європи, заходоцентричність, подібно до «білої шкіри», певним чином структурує інтерпретацію змін у суспільстві»⁹⁷. Уотсон особливо виділяє той факт, що взаємовідносини між Заходом та посткомунізмом не схожі на відносини між Заходом та орієнталізмом, як це описує Едвард Саїд. Крім того, структурно закріплений расизм білих жінок жодним чином не можна порівнювати з західним домінуванням над жінками з колишньої Східної Німеччини.

Доповнення Уотсон треба розуміти як подвійно обумовлене, тому що на Сході расизм, через який відтворюються «білі» норми поведінки, також існує. Цей расизм розглядає білих східнонімецьких жінок як «порушниць». Це призводить до того, що важко описати і пояснити процес об'єднання Німеччини, не вдаючись до расистської термінології та агресії. Після погромів у Ростоку, Ліхтенгагені у 1992 році та в Гоєрсвердері у 1993⁹⁸ расистське насильство стало привертати увагу світової спільноти. Зазвичай причини погромів вбачали у комуністичному вихованні, що означало черговий запізнілий «наклеп на Схід».

На мою думку, причини таких нападів закладені в зовсім інших передумовах, і вони є досить багатосторонніми. По-перше, я стверджую, що економічна і соціальна невпевненість, «втрата орієнтирів», про яку так багато дискутують, на стадії політичних змін призвела до поширення расистських поглядів. Але ж вважати, що ця площина сприйняття проблеми є єдиною вірною – стало б фатальною помилкою!

Друга площина – це новий націоналізм, який сформувався завдяки німецькій ейфорії після вдалих реформ та об'єднання держави. «Нарешті разом те, що повинно бути разом!» (*Endlich ist wieder zusammen, was zusammen gehört*) – це та інші подібні гасла не були рідкістю на той час. Громадяни та громадянки НДР могли уявляти себе жертвами тоталітарного режиму, із західного боку така точка зору також охоче підтримувалась, щоб презентувати капіталістичну демократію як єдино можливу альтернативу.

По-третє, не всі види расизму були новими, деякі з них існували і за комуністичного режиму. Це можна яскраво проілюструвати прикладом з жертвами нацизму: всі вони прославлялись як «герої робітничого класу», у той час як жертв антисемітизму чи расизму або ж просто ігнорували, або ж євреїв та єврежок зневажали та інколи переслідували як представників та представниць буржуазії.

Четверта площина – інституційна, в якій насаджувалася політика вигнання та міграції. Це сформувало суспільство, яке поділялось на людей з німецьким громадянством та без нього, де біженки та біженці не могли вільно вирішувати,

97 Watson, ibid. – P. 38.

98 У 1992 та 1993 роках нео-нацистські угруповання напали на центри біженців та шукачів притулку в Ростоку, Ліхтенгагені та Гоєрсвердері. Їхні насильницькі дії отримали підтримку та схвалення від населення, що жило поблизу притулків. Поліція не втручалася протягом усього дня.

де вони хочуть проживати, не могли вільно пересуватись територією Німеччини, розміщувались в таборах, які часто знаходились на околицях міст чи взагалі десь у лісі.

Також нові кордони стали дуже важливими після створення Європейського Союзу. На рівні дискурсу ця ситуація створила расистський образ «нелегальних мігранток і мігрантів», які часто сприймалися як пов'язані з «організованою злочинністю», торгівлею людьми і проституцією.

Більшість вищеназваних аспектів проявляється не лише в колишній НДР. На Заході також існує расизм, і так само були випадки расистських нападів, наприклад, в Золінгені в травні 1993-го. Відтак фокусування виключно на колишній НДР створює західну норму, згідно з якою расизм на власній території – не проблема.

Питання, яке все ж залишається, це те, до якої міри заходоцентризм є посткомуністичним дискурсом, який повністю ототожнює Захід зі свободою, конструює універсальну патріархатну систему і переносить її на міжнаціональні відносини⁹⁹.

Це чітко видно у прикладі, який наводить Смейкалова в есе «Гендер як аналітична категорія для посткомуністичних студій». Вона описує західнонімецьке гасло «Особисте – це політичне!»¹⁰⁰ як поганий жарт для жінок, які все життя боролися за те, щоб зменшити тиск держави на приватне життя¹⁰¹.

На мою думку, такий приклад є дуже слушним, тому що відкриває багатомірну перспективу, яка дозволяє належним чином проаналізувати спільні й відмінні риси Заходу і Сходу і впровадити ці знання у феміністичну науку та практику. За моїм власним досвідом вивчення ґендерних проблем у Берліні можу сказати, що питання внутрішньодержавних стосунків рідко сприймаються всерйоз, якщо йдеться про феміністичний погляд на них.

Висновки

Як показують мої спостереження, поняття трансформації у тому контексті, в якому воно вживається в посткомуністичній Німеччині, – це виключно західна категорія, що маскує фундаментальні виміри домінування і контролю. Введення виміру «Захід-Схід» корисне в для виявлення специфічних життєвих ситуацій та соціального позиціонування жінок із колишнього Сходу. Більше того, це розширення понять є для мене прямим викликом для самопозиціонування як у науковому, так і в активістському плані. Цей виклик стосується перш за все одночасних явищ у різних системах влади: з одного боку, проявляється специфічний

99 Див.: Watson, *ibid.* – P. 38.

100 «Особисте – це політичне» (*The personal is political*) – відоме гасло феміністок «другої хвилі». За допомогою т.зв. підвищення свідомості у пізні 1960-ті та 1970-ті жінки почали обговорювати такі теми як стосунки в шлюбі, народження дітей, хатня робота тощо. Це призвело до усвідомлення того, що окремі аспекти життя жінок глибоко політизовані та відображають патріархатні владні структури суспільства, що різні форми ґендерної культурної та політичної нерівності нерозривно пов'язані між собою, що аналіз власних ідентичностей та особистого досвіду є необхідним для визволення жінок (прим. ред.).

101 Див.: Smejkalová, Jirina. Gender as an Analytical Category of Post-Communist Studies. у: Jähnert, Gabriele u.a. (Hg.). *Gender in Transition in Eastern and Central Europe Proceedings*, Berlin 2001, - P. 50.

досвід існування за комуністичного режиму. З іншого боку – в глобальному контексті це означає позиціонування «західності» зі всіма асоційованими з нею привілеями. Ця суперечлива одночасність потребує ускладнення структур влади, і тільки так з'являється можливість об'єктивного аналізу в науці і активістському русі. Рефлексія й деконструкція бінарної системи мислення, що оперує такими поняттями як «чоловіче» – «жіноче», «Схід» – «Захід», «пригноблення» – «свобода» має бути центральною в емансипативних підходах і концептах. Тільки так можна подолати статичну інтерпретацію поняття трансформації. Тому на закінчення я закликаю до точної контекстуалізації й позиціонування не тільки в рамках соціальної, але й історичної системи. Точне окреслення контексту потрібне, перш за все, для того, щоб правильно оцінювати певні життєві ситуації, теоретичні підходи або феміністичні практики, адже вони можуть мати різне значення у різних контекстах.

З німецької переклала
Світлана Вольштейн

УКРАЇНА

БУТИ ЧИ ВВАЖАТИСЯ, АБО ПРО НЕПОПУЛЯРНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ФЕМІНІЗМУ

Наталка Сняданко

Мені складно буває давати відповідь на запитання, чи вважаю я себе феміністкою. Насамперед через непевність цієї зворотної форми дієслова «вважатися», з яким одразу асоціюється вічна слов'янська прірва поміж сказаним і зробленим, обіцяним і реальністю, поміж тим, щоб називати себе кимось і дотримуватися проголошеного у щоденному житті. Сюди також доплутуються різні риторичні фігури, на зразок: що краще – вважати чи бути, а що сміливіше, що потрібніше і кому потрібніше.

З іншого боку, складно не погодитися з висловленим колись моєю польською колегою, письменницею Ольгою Токарчук, безапеляційним: жодна сучасна мисляча жінка не може не бути феміністкою. Хоча саме в цій безапеляційності таїться данина сумній реальності – адже не хочеться поєднувати фемінізм із відсутністю вибору.

Важливим моментом, який у мене зазвичай долучається до роздумів на цю тему, є географічний. Питання про те, чи вважаю я себе феміністкою, ще ніколи не задавали мені в Україні. Це питання мені рідко доводилося чути і у Західній Європі. Лише раз у Відні до мене підійшла журналістка якогось агресивно налаштованого феміністичного видання і попросила про інтерв'ю, але після розмови зізналася, що не бачить можливості пристосувати почуте до формату видання, концепція якого полягає в агресивному фемінізмі, бо все, що вона довідалася про мене, «занадто нормально». Я не розповідала ані про пережиті травми, пов'язані з насильством у родині, як це робила її співрозмовниця з Африки, ані про переслідування за статевою ознакою чи за ознакою сексуальної орієнтації, які траплялися з іншими жінками, про яких вона писала. Все у мене виявилось якось успішно, спокійно, самореалізовано, тобто нецікаво для публікації. Пригадую, я потай зітхнула з полегшенням, що все у мене так добре, і не дуже сумувала за втраченим піаром. Ну його, піар, такою ціною.

Найчастіше про те, чи вважаю я себе феміністкою, мене питали в Польщі. І це питання звучало без жодних уточнень – наприклад, до якого саме з напрямків фемінізму я себе зараховую: екофемінізму, пафіцистського, сепаратистського, ліберального, неоліберального, марксистського, радикального, модерністського,

постмодерністського, постструктуралістського, психоаналітичного, лесбійського, садомазохістського чи квір-фемінізму. Хоча з цього навряд чи слід виводити просторово-часові паралелі і прогнозувати різкий спалах феміністичної активності й на українських теренах через декілька років. Усе було б занадто просто, якби світом керували такі причинно-наслідкові аналогії.

Феміністичне світосприйняття для українських жінок далеко не таке безальтернативне, як можна було б припустити, посилаючись на відомі радянські доктрини про «вирішеність» жіночого питання ще у 1930-40-х роках ХХ ст. У західних країнах феміністичний рух має чітку окресленість у часі й часто співвідноситься з політичними змінами у суспільстві. Наприклад, минулого року я зустрічала у німецькій пресі повідомлення про те, що відзначається ювілей німецького фемінізму, початок відліку якого ведеться від дати прийняття важливого у цьому контексті законопроекту. У країнах Східної Європи поживавлення феміністичного дискурсу реєструють після розпаду соціалістичного блоку. В Україні складно було б називати настільки ж конкретні дати. Бурхливого розвитку український фемінізм не зазнав ні з початком незалежності, ні після Помаранчевої революції.

Інтернет-ресурс «Вікіпедія» жваво рапорує: «у незалежній Україні активно йде процес повернення до цінностей ліберального фемінізму, відроджуються жіночі організації (зокрема, Спілка українок), створюються нові, посилюються зв'язки національних жіночих організацій з міжнародними жіночими об'єднаннями». Але серед названих там жіночих організацій важко знайти створені не в діаспорі.

А відгуки «практичних» феміністок взагалі далекі від оптимізму. Одна з них – Тамара Злобіна, відома як авторка поп-феміністичного проекту “Feminism is...” – книги з листівками і малюнками, спрямованими на «гламурну» популяризацію фемінізму в стилі «фемінізм – це коли ти сама купуєш собі діаманти». У минулорічній публікації під назвою «Бути феміністкою/бути жінкою в Україні» в часописі «Критика» Злобіна висловлюється так: «За ті декілька років, що я є свідомою феміністкою, назбирала колекцію типових реакцій на власну ідентичність. Безліч разів доводилось чути гнівні тиради на тему: “Ті феміністки! Та це такі потворні баби, яких ніхто не хоче, і тому вони ненавидять всіх чоловіків!” і т.д. Чим менше співрозмовники знали про фемінізм, тим емоційнішими були їхні висловлювання. Оскільки у більшості випадків єдиною знайомою їм феміністкою з плоті і крові була я, і аж ніяк не підпадала під визначення “старої страшно баби”, то мій фемінізм сприймали або як юнацький максималізм (і все ставало на свої місця), або спантеличувались та кидались доводити, що “все-таки чоловік вищий за жінку” (щоб знала своє місце?). Траплялось і таке, що емансиповані пані чи панянки, висловлюючись за незалежність та рівноправ'я, починали або закінчували словами “ви не подумайте, я не феміністка”. Так, ніби бути феміністкою – це сором».

Непрямо підтверджує негативний стереотип, з яким слово «фемінізм» сприймається в Україні, і переклад назви класичної праці американської дослідниці українського походження Марти Богачевської-Хом'як “Feminists despite themselves” – в Україні книга вийшла під назвою «Білим по білому: жінки

у громадському житті України 1884–1939» (Київ, 1995). Імовірно, український видавець вирішив уникнути «проблемного» терміну, аби не відлякувати потенційних читачів.

Однією з небагатьох теоретичних розвідок на тему українського фемінізму, на яку мені вдалося натрапити в Інтернеті, став автореферат захищеної у 2003 році в Донецькому національному університеті дисертації О.Стяжкіної «Жінки в історії української культури другої половини XX ст.». І хоча в роботі виразно підкреслюється те, що феміністичний підхід в аналізі історичного матеріалу такого типу застосовується тут «уперше», втішає уже сам факт існування такого дослідження. Авторка дисертації констатує різкий злам у суспільному сприйнятті фемінізму у пострадянську добу і намагається пояснити виникнення негативного стереотипу: «Перша причина може бути пов'язана з певною психологічною втомленістю жінок, яким радянська держава пропонувала втілювати у життя конструкт “матері, яка працює”. За умов нерозвиненої соціальної сфери, подвійний тягар праці – на роботі і вдома – надав негативних ознак цій моделі і не викликав особливого ентузіазму як приклад для наслідування у повсякденному житті. Красива, доглянута, досконала і невтомлена жінка як протипага “тітці з черги” могла видатись привабливим образом і привабливою мрією для багатьох жінок. Іншим чинником впливу на створення нових культурних стереотипів є наслідки глобалізації та розповсюдження на теренах України моделей і конструкцій “західного стилю життя”. Некритичне ставлення до так званих надбань європейської цивілізації призвело до зверхнього копіювання та тиражування принизливих щодо зображення жінок стереотипів».

Дослідниця Оксана Кісь у своїй опублікованій минулого року на сторінках Західної аналітичної групи розвідці «Жіночі стратегії в українській політиці» пише про домінування у пострадянському українському суспільстві тих самих двох основних моделей успішної жіночої реалізації, щоправда, називає їх по-іншому – Берегиня та Барбі. «Берегиня – закорінена у традиційний для українців ґендерний лад, у межах якого існує міф про особливу одвічно-повноправну українську Жінку. Як цілісний образ, Берегиня постала порівняно недавно – наприкінці 1980-х. І хоча вона є еkleктичним поєднанням різнорідних за суттю та походженням елементів (від уламків язичницьких вірувань і матріархального міфу, характерних фольклорних мотивів та рис окремих літературних персонажів – і аж до християнського культу Марії), суспільство сприймає її як аутентичний канон традиційно-національної жіночності. Ключовими репрезентаціями цього образу є Велика Мати, Ревна Християнка і Жертвна Патріотка. Важливо також, що Берегиня має відчутні матріархальні імплікації, тобто пропонує жінці демонструвати домінантність, рішучість та компетентність у межах відведеної їй сфери. Інший образ – Барбі – народжений ринковою ідеологією та культурою масового споживання». Служіння нації та служіння естетичному та еротичному чоловічому задоволенню – такими є ролі відповідно кожної з цих моделей. Спільним знаменником залишається служіння, позбавлене свободи індивідуального вибору, тобто основного чинника феміністичної теорії. Але для реального успіху, наприклад, у політичній кар'єрі, ці два іміджеві елементи бажано поєднувати в одній жінці, яка має стати справжнім секс-символом нації.

Саме такий феномен Оксана Кісь досліджує у біографії української прем'єр-міністерки Юлії Тимошенко.

Ясна річ, існують також інші моделі успішної жінки, але вони залишаються маргіальними і не знаходять розуміння у широких суспільних колах.

Фемінізм в українських реаліях сприймається трохи схоже до україномовного культурного продукту. З одного боку, це ніби модно і прогресивно, але з іншого – складно позбутися «провінційно-селянських» асоціацій, нав'язаних обом дискурсам у радянські часи. Нерідко можна спостерігати, як україномовні жінки середнього покоління у розмові переходять на російську, намагаючись виглядати не «тітками з черги», а «культурними й освіченими».

Ця двоїстість сприйняття пояснює і відчуття описаних Тамарою Злобіною представниць покоління сьогоднішніх 30–40-річних успішних у сім'ї та кар'єрі жінок, яких попри цей успіх мучить сумнів – чи правильно все у них, чи добре. Саме такі жінки найчастіше опиняються у прірві між вищеназваним «вважатися» феміністками і «бути» ними. Бо на практиці вони живуть і мислять як феміністки, натомість навряд чи наважаться назвати себе цим словом, перебуваючи під владою пов'язаних із ним негативних конотацій. Відсутність позитивного стереотипу, пов'язаного з фемінізмом, призводить до того, що оточенням їхній успіх залишається невизнаним, адже замість бути просто жінкою і матір'ю, вони навантажують себе ще і «непотрібними жінці» турботами.

Статеву орієнтованість виховання досі домінує в українському суспільстві, тож і теперішнім малюкам часто доводиться чути якщо не від батьків, то від дідусів та бабусь, вихователюк чи вчителів до болю знайоме моєму поколінню: «Ти ж дівчинка/хлопчик!». Ну і все інше про те, що потрібно, а що зайве у житті справжньої жінки і справжнього чоловіка. Мені, наприклад, доводилося чути, що дівчинці знання іноземних мов ні до чого, бо «все одно вийде заміж, народить дітей», тоді як хлопчиків не слід вчити музики, «бо навіщо їм?».

Симптоматичним свідченням рівня ґендерної освіченості сучасного українського суспільства є традиційні газетні публікації напередодні Різдва та Великодня, коли більшість видань локальної преси зазвичай опитують дружин посадовців про улюблені рецепти святкових страв. З таких публікацій вкрай рідко можна довідатися про цих дружин ще щось окрім їхніх кулінарних пріоритетів.

Антифеміністична налаштованість суспільства нерідко зачіпає і права чоловіків. Насамперед, ясна річ, у сфері їхніх стосунків із власними дітьми. Наприклад, моєму чоловіку у поліклініці відмовлялися видати лікарняний з догляду за дитиною, вимагаючи доказів, що його дружина не може здійснити такого догляду. Як потім з'ясувалося, юридично така відмова була безпідставною, але у багаторічній практиці дільничного педіатра раніше не було випадків, щоб лікарняний з такого приводу брав чоловік, тому вона навіть не знала про існування такого права.

Мабуть, зайве згадувати, що феміністичні віяння не докотилися ще до таких суто теоретичних дисциплін, як грамати́ка, тож досі не відбулося широкої дискусії щодо впровадження у мову жіночих закінчень, наприклад, для іменників на позначення професій. І попри всі мої протести на службових посвідченнях мені

здебільшого пишуть: «журналіст» або «редактор», і лише на книгах іноді вдається добитися слова «авторка» або «письменниця».

Доволі рідко зустрічаються випадки, коли жінка після одруження не змінює власне прізвище на прізвище чоловіка. Тому коли я сплачую рахунки за дитячий садок чи школу, мені щоразу доводиться витримувати довгий і багатозначний погляд бухгалтерки, коли, замість відповіді на питання: «Прізвище», я уточнюю: «Мое чи дитини?». Випадки, коли прізвища матері, батька і дітей відрізняються, у побутовій свідомості не асоціюються з повноцінною і щасливою сім'єю. У лексичному складі української мови є вислів «дівоче прізвище», але немає «хлопчачого» відповідника цього поняття.

З практикою вживання подвійних прізвищ мені теж наразі не доводилося мати справу. Діти здебільшого мають прізвище батька, навіть якщо батьки розлучилися. Більше того, навіть якщо батько на багато років «зникає» з життя дитини і не бере у її вихованні жодної участі, мати не має права, скажімо, вивести дитину за кордон без письмової завіреної нотаріусом згоди батька на це. У сучасній українській ситуації, коли тисячі заробітчани нелегально перебувають за кордоном і їхні сім'ї іноді навіть не знають, у якій саме країні, ця проблема виникає доволі часто. А іноді стає на заваді не лише туризму, літньому відпочинку чи освітнім подорожам дитини, а й поїздкам для лікування серйозних захворювань. Попри часті обговорення таких випадків у пресі, жодних кроків держави у бік вирішення ситуації наразі не помітно.

Випадків, коли після розлучення діти залишаються з батьком, в Україні надзвичайно мало, а українське законодавство до таких ситуацій не пристосоване. Батькам значно складніше, ніж матерям, добитися права опікунства у разі розлучення. Навіть у випадках, коли подружжя дійшло згоди і прийняло рішення, що діти залишаються з батьком.

Відома американська дослідниця, професорка університету Вальпараїсо Мар'яна Рубчак в одному з інтерв'ю дотепно розповідає про власні сутички з побутовою українською інтерпретацією фемінізму. Коли один відомий український науковець з порогу кинувся цілувати їй руку, пані Рубчак спершу спробувала пояснити, що її це принижує і примушує відчувати себе лялькою на п'єдесталі, а не жінкою. Вона марно просила просто потиснути їй руку. І тоді наступного разу, щойно переступивши поріг того ж кабінету, сама вхопила руку професора і поцілувала. Той розгубився і густо почервонів. Про цей випадок ще довго розповідали анекдоти. Іншим разом у черзі на Хрещатику незнайомий чоловік звернувся до пані Рубчак звичним радянським: «Жіночко...», а вона йому у відповідь: «Слухаю вас, чоловічку...». Чоловік страшенно розлютився, мало не дійшло до бійки.

Якщо в архаїчній і сьогодні мало поширеній церемонії галантно-манірного цілування жіночої долоні ще можна побачити певний шарм, то більш сучасні ритуали українського вітання набагато відвертіше демонструють зневажливе ставлення до жінки. Мені щоразу доводиться робити над собою велике зусилля, щоб виставити долоню вперед, коли я опиняюся серед декількох чоловіків, які вітаються між собою, адже відомо, що мою руку швидше за все просто не потиснуть, подарувавши мені замість цього зверхньо-недовірливий погляд. А інколи

отримати потиск руки таки вдається, але на обличчі співрозмовника відбивається описане вище почервоніння і розгублення. Але так чи інакше, уникнути неприємного моменту не вдається – хтось один, чоловік або жінка, відчуває себе у цьому ритуалі приниженим.

З не меншим здивуванням пані Рубчак переповідає почуті від різних відомих політиків, як чоловіків, так і жінок, класичні фрази: «Нам не треба ніякого чужого фемінізму, бо українці завжди були феміністичною нацією» або «У нас жінки й так мають усю реальну владу в своїх руках, хоча зовні цього й не показують». Їй було складно збагнути, як жінок вдалося так успішно переконати в тому, що «жінці в Україні нічого не треба, бо вона й так сильна». Специфічний український варіант фемінізму як древньої традиції залюбки ілюструють історичними фактами. Наприклад, записаним у Требнику від 1646 року про те, що священик, освячуючи шлюб молодят, звертався до чоловіка зі словами про те, що жінка є в усьому рівною чоловікові і він повинен сприймати її як свого друга і не може ставитися до неї як до наймички чи рабині. Або ж відомих ліберальним ставленням до відьом в українському середньовіччі. У той час, коли у Європі відьом спалювали, перед тим відрізаючи по шматочку груди, в Україні відьми часто лише давали на коромислі два повнісінькі відра води і якщо вона зуміла пронести їх до призначеного місця, не розхлюпавши ані краплинки, її вибачали.

Цікавими є і спостереження за статистичними показниками домінування жінок у тих чи інших професіях. У своїй дисертації О.Стяжкіна реєструє різкий спад чисельності жінок у творчих спілках на початку 1990-х у порівнянні з радянським періодом, пояснюючи це наростанням мізогії та поширенням негативного образу жінки у мистецтві. Але останнім часом кількість молодих дебютанток у різних сферах мистецтва і насамперед у літературі знову помітно збільшилась. Навряд чи можна тішити себе ілюзіями про якісні зсуви у ґендерній свідомості. Мабуть, скоріше слід зробити висновок, що активніша присутність жінок у цих сферах пояснюється втратою престижності творчих професій. У тому числі і пов'язаного у радянські роки із членством у творчих спілках матеріального зацікавлення – безкоштовні майстерні, соцзамовлення, будинки відпочинку творчих спілок та ін.

Схожу тенденцію можна простежити і в українській контрактній армії. Згідно зі статистикою, сьогодні 40% українських контрактників – жінки. І ця позитивна статистика ставить Україну попереду багатьох європейських країн, наприклад, Норвегії, де лише 7,6% жінок в армії. Але, як стверджує у нещодавньому інтерв'ю часопису «Кореспондент» майор Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України Наталія Дубчак: «Українки йдуть в армію в основному не з метою самореалізації, а просто щоб десь працювати. Чоловіки, на жаль, сьогодні не прагнуть служити за такі малі гроші, а жінки згодні. Крім того, два роки тому ми проводили опитування, чому жінки йдуть в армію. Виявилось, що більшість із них – родичі чоловіків-військових, за допомогою яких їм просто легше влаштуватися на роботу».

Ту ж тенденцію фіксує О.Стяжкіна стосовно жінок мистецтва, стверджуючи, що у радянські роки жінка здебільшого потрапляла у простір художньої творчості завдяки родинним зв'язкам.

Наталія Дубчак розповідає і про побутові курйози, пов'язані з життям жінок в армії. Наприклад, обов'язкова у жіночій військовій формі краватка кріпиться до сорочки спеціальною застібкою у формі тризуба. Але дизайнери форми не врахували, що жіноча сорочка застібається з лівого, а не з правого боку, тому жінкам-військовим доводиться носити державний символ-застібку догори ногами, а це образа національної символіки. Пані Дубчак навіть віддала одну таку сорочку і застібку як експонат до нещодавно створеного в Харкові першого українського «Гендерного музею».

Специфічне трактування отримують інколи й сучасні тенденції дитячого виховання. Тетяна Ісаєва, одна з ініціаторок створення харківського гендерного музею, в інтерв'ю описує такий експеримент – дітям розповіли, що тепер батько також може отримати декретну відпустку на виховання дитини, і запропонували намалювати, як це могло б виглядати. На дитячих малюнках розподіл батьківських ролей залишився традиційним – мама у халаті на кухні, а батько у костюмі і на машині їде кудись у круте місце погуляти. Нікому з дітей не спало на думку поміняти батьків місцями і одягнути батька у фартушок на кухні, а мамі віддати ключі від машини і функцію «крутої».

Основна маса публікацій на тему «жіночого питання» в Україні традиційно завершується констатацією сумного «чоловічого» факту. Згідно зі статистикою, сьогодні чоловік в Україні живе у середньому 62 роки, а це на 12 років менше за середній вік української жінки і на 5–6 років менше, ніж живуть чоловіки у західних країнах. З усіх європейських країн гіршою ситуація є тільки у Росії, де розрив між жіночою і чоловічою тривалістю життя становить 14–15 років. Тому не дивно, що Україна активно закріплює за собою репутацію «країни дівчат-наречених». Згідно з опитуванням журналу «Кореспондент» стереотипний портрет ідеального чоловіка в очах українки віком 30–40 років виглядає так: «щоб був розумним, вродливим, уважним, щедрим, багатим і щоб одружився».

В очах російської нареченої такий довгий перелік вимог, мабуть, виглядає перебільшенням. Минулого року я їхала в одному купе зі своєю ровесницею, літературознавицею із Єкатеринбурга. Після трохи дивної тиради на славу президента Медведєва і спрораджених його президентством благодатей на голову пересічного росіянина, вона чомусь раптом посумнішала і якось несподівано заявила:

– Все хорошо, только детей рожать не от кого. Спиваются мужики, не успеваешь оглянуться. Может, у вас, на Украине, все не так плохо, а у нас пьют просто все поголовно.

Я не питала, як там у них із фемінізмом і чи відчуває моя співрозмовниця, дослідниця фольклору народностей Уралу, феміністкою себе. Не наважилася. І, мабуть, даремно.

Таня Малярчук

Жінка – це те, що вона їсть і п'є. Жіноча свобода – це свобода вибору їжі й напоїв. У будь-якому разі ця свобода небезпечна, бо, насолоджуючись нею, жінка потрапляє до категорії однакового соціального упослідження. Вона стає або товстухою, або алкоголичкою. Я особисто не бачу іншої альтернативи.

1

Обидві мої бабусі пережили голод. Одна – у 1933 році, інша – у 1947. Голод кардинально їх змінив. Бабусі назавжди залишились «голодними». Цінність їжі витіснила в їхньому уявленні щасливого життя всі інші цінності. Накритий стіл, комора, доверху забита мішками з пшеницею, бочки з квашеною капустою й огірками, десятилітрові відра з топленим свинячим жиром – ось фактично і все, до чого вони прагнули протягом календарного року, що робило їх абсолютно щасливими. Від усвідомлення свого гастрономічного щастя бабусі ставали добрими й лагідними, їхня лиця світилися гідністю і самоповагою, хоча кожна з них чудово розуміла – розслаблятися рано. Гастрономічне щастя скороминуще, як скороминуща пшениця в мішках і смалець у відрах.

Баба Ядзя, наприклад, любила виходити на город під час затяжної посухи і бідкатися, мовляв, урожаю не буде, буде голод. Я бачила, що їй приємно це говорити. Іноді я підозрювала, що баба Ядзя справді чекає на голод, хоче, щоб він знову настав. Очевидно, для того, щоб показати легковажним дітям й онукам єдиний і найсправжніший сенс життя – пошук шматка хліба.

Баба Ядзя залишилася рабинею крихт на столі. Після обіду вона ретельно згортала крихти хліба зі столу і вкидала їх до рота. Ці крихти, мабуть, смакували їй найбільше і давали остаточне насичення. Баба Ядзя намагалася привчити їсти крихти зі столу і мене, а коли я пручалася, вона кричала і злилася. Вона казала: з мене нічого не буде, я не маю жодних шансів стати людиною, бо не ціню милостиво даний мені хліб. Коли такого хліба не буде – а його може не бути найближчим часом! – я пожалкую, я все зрозумію, але буде запізно.

Я страшенно любила слухати бабині «голодні» історії. Ось Ядзі 5 років. Вона – кругла сирота – ходить по житомирському базарі і збирає кісточки від слив. Потім розбиває кісточки об каміння і їсть серединку. Навколо ходять спухлі від голоду люди. Як правило, жінки. Вони ходять ніби сновиди, спираючись на огорожі і паркани, щоб не впасти. А ось Ядзю забирають до дитячого притулку.

Напевне, для того, щоб покинуті діти вмирили десь в одному місці. У притулку давали їсти раз на день. Меню – квасолевий суп, причому квасолевим він називався тому, що в тарілці з пісною водою плавала одна невідомо звідки узята квасолина. І останнє: Ядзю приводять до молодой єврейки доглядати за дитиною. Ядзя слухняно стоїть у кутку кімнати і чекає на вердикт. Єврейка оглядає худу задрипану п'ятирічну істоту і свариться зі своїм чоловіком. Каже: як ця істота може доглядати мою дитину?! А Ядзя думає: дай мені шматок хліба, і я буду служити як собака, я буду лизати тобі руки і ноги, тільки нагодуй мене. Єврейка годує Ядзю булкою з маслом, і Ядзя все наступне життя буде казати «булка, та ще й з маслом». Адже просто булки було б цілком достатньо.

Баба Василина голод 1947-го пам'ятає особливо. Того року і вона вийшла заміж. У неї навіть було весілля, хоча я не уявляю, що на ньому подавали їсти. Напевно, якісь пироги з лободи. Я знаю, що після опівночі, коли запрошені дітлахи вже повкладалися спати, весільні гості танцювали голяка. Про це баба Василина розповіла вже зовсім недавно, коли стала вважати мене достатньо дорослою таке почути. І я дуже добре уявляю собі такий «голий» танок. Якийсь такий дикий танок смерті. Їсти нема що, то хоч потанцюємо наостанок як годиться.

Коли настала весна 1948-го, баба Василина не мала чим засадити город. Вона кидала у лунки для картоплі картопляні шкірки. І ці шкірки небувало вродили. Такої гігантської картоплі баба Василина більше ніколи після того не збирала. Казала – це було чудо.

Коли на західну Україну прийшла радянська влада, бабі Василені доводилося здавати в колгосп 200 кілограм м'яса. Це приблизно дві свині. Бабі було шкода свиней. Вона, щоб вгамувати апетит голови колгоспу, розводила у ямі на городі кролів. Ніхто не знав, скільки точно у ямі кролів, вони плодилися неймовірними темпами і виростали до метра. Проривали тунелі і, казала баба, вилазили попастися аж під лісом. Коли надходив час здавати у колгосп м'ясо, баба відкривала яму і навпомацки ловила першого ліпшого кроля за вуха. Десять кролів вистачало. Баба Василина твердила – це було ще одне чудо.

Вона готувала дивні страви. Наприклад, затерка – молочна каша з розтертою у яйці мукою. Або голубці з кулеші, загорнуті у листки кормового буряка. Або вареники з пір'ям (так баба називала зелень цибулі). Її найдивніша страва – це креплики – пироги з оселедцем. Їх готували винятково на Різдво, і це дійсно найсмачніше, що я коли-небудь їла. Думаю, Богу варто було народитися у світі людей хоча б для того, щоб покуштувати бабiniх крепликів.

Баба Василина відбула лише два класи школи – на решту класів не вистачило часу. У школі баба навчилася правильно тримати ручку і підписуватись хрестиком. Зазубрила напам'ять два вірші, які монотонним речитативом декламувала коровам щоразу під час процедури доїння. Я любила лежати на сіні поруч і слухати ці вірші. Щоразу вони звучали по-іншому. Здавалося, жодна книжка більше не здатна сказати мені щось нове.

За все життя баба Василина ніколи не виїжджала за межі свого села. Вона завжди казала, що мудрим можна стати і на своєму подвір'ї. Її це правило стосувалося найбільше. Вона була мудрою і доброю. Жила тихо і непретензійно.

Обробляла гектари городів, опікувалась онуками, раз на тиждень зачісувала волосся у тугу кіску і варила свої вареники з пір'ям. І зараз я згадую бабу Василю як єдину відому мені жінку, яка раділа тому, що має, бо знала, як це, коли немає нічого.

2

У 1991 році мені було вісім років. Я мало пам'ятаю радянський час, але дуже добре пам'ятаю, чого мені бракувало. Усього. Жуйок, апельсинів, одягу, кольорових фломастерів, ляльок, капронових колготок у дрібну сіточку, шоколадного масла, велосипеда, американських мультиків і бразильських серіалів. Той час для мене назавжди залишиться часом відсутності необхідного. Часом невтамованих бажань і дитячих образ на когось великого і незнайомого – того, хто не платить моїм батькам зарплату. Моя мама відучила мене просити щось купити. Я сиділа за книжками і писала пристрасні шкільні твори про те, що справжнє щастя не у грошах, а у свободі думки. Носила сукні старшої сестри і потішала себе тим, що увесь світ крутиться навколо мене, бо тільки я розумію його повністю. Власне, тільки я його й розумію.

Мама, як істинне дитя однієї шостої земної суші, прагнула лише до того, щоб бути такою, як усі. Вона боялася хоч трохи вийти за межі встановлених нею самою ж уявлень про добродетельність і гарні манери. Усі її спідниці були трохи нижче колін. Коротші чи довші вона просто не купувала. Усе її взуття мало трисантиметрові підбори, не нижчі й не вищі. Її новорічний салат олів'є мав одні й ті ж незмінні протягом десятиліть інгредієнти: дешева варена ковбаса, консервовані горошок, картопля, морква, цибуля, два яйця і майонез. Зовсім нещодавно мама почала додавати в олів'є квашений огірок середнього розміру. Навіщо, я не знаю. Смак олів'є все одно анітрохи не змінився.

Найчастіше ми їли картоплю. Картоплю у вареному, смаженому, печеному і тертому вигляді. І таке картопляне дитинство, мушу визнати, не найгірша альтернатива, але зараз я принципово замість картоплі впишаю у себе рис, политий соєвим соусом. Для того, щоб відновити гастрономічний баланс і знизити рівень впливу картоплі на власний світогляд.

Мамин естетичний смак повністю проявлявся лише під час осіннього консервування салатів і компотів. Мама складала півлітрові, літрові і трилітрові слоїки з найрізноманітнішою смакоту на полиці в коридорі. Ці слоїки магнітом притягували до себе. Я любила просто їх розглядати, любила сортувати слоїки за висотою, кольором, вмістом. Мариновані помідори до маринованих перців і огірків. Грушеві й вишневі компоти поближче, а яблучні і кислючі виноградні – подалі, так, щоб їх взагалі було неможливо дістати без табурета. Мама дозволяла відкривати консерви лише на великі свята, а мені хотілося їх безперервно, кожного дня, кожної хвилини. Я пам'ятаю, як не витримала і, коли нікого не було вдома, відкрила відразу все, що хотіла. Один компот, два салати і мариновані кабачки. Організувала собі справжній бенкет з музикою і вишуканим вбранням: увімкнула програвач з улюбленим тоді «Арлекіном» Алли Пугачової, нап'яла мамину норкову шапку (я оцінила шапку як найдорожчий предмет одягу в квартирі) і протягом кількох годин старанно виїдала салати і полуниці з компоту.

Напевно, мій бенкет виглядав жалюгідно, бо мама аж заплакала, коли застала мене сплячою в норковій шапці поруч із беззаперечними фактами вчиненого злочину – чотирма порожніми слоїками.

Проголошена незалежність України не зробила маму щасливішою. Скоріше навпаки. Мама виявилась безпорадною у боротьбі з новими часами, які вимагали від жінки лише вміння добре продавати. Усі мамині знайомі пішли працювати на базар. Наше невелике західноукраїнське містечко перетворилося на одне суцільне гетто жінок-продавиць. З'явилася нова мода одягу – великі шкіряні куртки з багатьма кишенями, в які було зручно ховати вторговані гроші. Тоді ж я вперше побачила рукавички з обрізаними пальцями – щоб взимку було зручно курити, тупцюючи біля розвішених турецьких светрів з потворними бордовими квітами на грудях. Один такий светр, до речі, дістався і мені. У темряві з нього сипалися іскри, а я думала, що володію надлюдською силою запалювати поглядом предмети.

У третьому класі в мене почались підліткові проблеми з вагою. Хоча мамі, судячи з усього, це подобалось. Її донька повненька, а отже, добре харчується. Мама ніжно називала мене «пампушком» і щонеділі пекла розкішні пампушки зі сливовим повидлом. Я їла за трьох і їла все підряд. Макарони, голубці, пельмені, знову макарони, хліб з ковбасою і майонезом, макарони, макарони, макарони. Їжа приносила мені величезне задоволення. Вона заживлювала рани, утворені стійким комплексом людини другого сорту. Очевидно, я плутала повноту з повноцінністю. Я набивала шлунок, і здавалось, що в мені більше немає жодної іншої порожнечі.

Зараз мама живе поруч з «Арсеном» – гігантським супермаркетом. До нього зайвих п'ять хвилин ходи. Мама любить супермаркет «Арсен» як живу істоту, можливо, навіть чоловічої статі. Незалежно від вимог власного холодильника і можливостей гаманця, відвідує його тричі на тиждень. Уважно обходить торгові ряди, фіксує новинки продукції, іноді дозволяє собі заморський делікатес у вигляді пляшки чеського пива. Мама почуввається затишно з «Арсеном». Так, ніби він її захистить у разі потреби, врятує, коли, не дай Боже, знову зміняться часи. І мама каже: жінка – це супермаркет, у який вона ходить. Жіноча свобода – це не менше десятка видів сметани у молочному відділі.

3

Так сталося, що у 2004 році я пережила одразу дві революції – одну сімейну й одну загальнодержавну. Обидві революції я виграла, хоча боротися ні з ким не хотіла.

На початку року я одружилася без згоди батьків і втекла до Києва. Тікала у буквальному сенсі. Все моє минуле вмістилося у невеликому рюкзаку, хоча, відверто кажучи, мені було б легше обійтися без нього. В кишені пару гривень на наступну пачку сигарет – і все. Закохані курці зовсім невибагливі.

Мій чоловік працював телевізійним журналістом у програмі розслідувань, чи не єдиний більш-менш об'єктивний на той час. Раз-два на місяць він їздив у від'їждження, а я напрошувалась з ним, бо попросту боялась знову залишитися

самотньою. Думала, якщо буду поруч – з ним нічого не трапиться. Я зможу його врятувати.

У Мукачеві під час першого туру виборів президента на наше авто в темряві напали невідомі бритоголові і мало не перекинули. Ми в останню мить встигли зачинити вікна і двері, покладаючи невинуваті надії на міцність вітчизняного виробника. Бритоголових цікавила касета у відеокамері, мене ж цікавило тільки одне: що це за така країна, яка постійно вимагає жертв і нічого не дає на заміну.

Другий тур виборів минув у Луганську. Від Луганська до кордону з Росією можна пройти пішки, хоча, як на мене, нікуди йти взагалі не треба – Росія вся тут – у самому центрі Луганська, на вулиці Радянській в готелі «Росія». Ми винайняли водія-гонщика, і він нам неабияк став у пригоді, коли довелося тікати від переслідування. Чорний «ягуар» спочатку тримався від нас на відстані, а потім вирішив познайомитися ближче. Для водія-гонщика (молодий хлопчина, років двадцять п'ять, не більше) це, напевно, була найпікантніша Формула-1 за все життя. Він не боявся. Обійняв кермо і гнав так, що мені паморочилося в голові. При цьому гонщик спокійно зауважував, що знає власників «ягуара». Бити вони, слава богу, не будуть. Просто пристрелять.

Що я тоді їла? Прянощі. У неймовірних кількостях. Усі можливі, окрім класичного чорного перцю і лаврового листка. Ігноруючи всілякі кулінарні приписи, я викидала до будь-якої страви потрошку з кожної пачечки. Пачечок в мене було декілька десятків. Я співчуваю тому, хто змушений був споживати мої майже злочинні експерименти. Найбільше я зловживала імбиром і розмарином. Розмарин застрягав поміж зубів, а імбир обпікав язик і стравохід. Від каррі губи ставали помаранчевими, але тоді, на щастя, помаранчевий колір користувався великою популярністю. Прянощі стали символом змін, яких я чекала з самого народження. Їжа, як і життя, набула абсолютно іншого незвичного смаку. Навіть макарони, якщо в них додати орегано, смакували по-новому, а курка з естрагоном нагадувала спечену на сонці сливку.

Того дня, коли почався «Майдан», я переймалася не справедливістю і майбутнім країни, а безпекою коханої людини. Жінки йдуть на барикади мимоволі, щоб бути поблизу своїх нерозумних чоловіків, яким чомусь іноді страшенно кортить побути героями. На Майдані було багато таких чоловіків. Практично всі мої друзі і знайомі. Журналісти, поети, художники, фотографи, викладачі університетів. Поруч із ними стояли дівчата й дружини – революціонерки під прикриттям. І вони, я переконана, значно страшніші у своєму гніві, бо оберігають спину власних чоловіків, а не ілюзорні, нічого не варті політичні гасла. Іноді, посеред глибокої ночі, я думала, що от, зараз прийдуть і розстріляють усіх, – журналістів, поетів, художників, викладачів, – а хто залишиться? Я, наприклад, у числі тих, що залишаються, бути не хотіла. Мабуть, у такій компанії було б смертельно нецікаво продовжувати жити.

Я не пишаюся собою, уникаю розмов про «помаранчеву революцію», але дуже не люблю чийось глузувань і нарікань. Що от, мовляв, подивіться, заради чого і кого ви боролися? Чого ви домоглися? Стало легше? У політичних інтригах вас використали як безмозгих ляльок-маріонеток. Мені смішно таке чути, адже я не почуваюся обдуреною чи використаною. Ще жодна революція не виправдала

сподівань своїх учасників. Її цінність у чомусь зовсім іншому. Можливо, в тому, щоб скуштувати чілійської паприки на кінчику тупого ножа.

4

Жінки, які п'ють, подобаються мені куди більше, ніж жінки, які їдять. Як би страшно не виглядали жіночі п'ятики, у них схована якась неймовірна сила опору і протесту, неймовірний шарм, що викликає співчуття і захоплення одночасно. Я розумію, чому жінки швидше ризикують стати алкоголіками – вони не можуть зупинитися на півпляшки. Алкоголь – як річка, у якій більшість бовтається по коліна, але коли вступиш по пояс – зносить течією. П'яна жінка закохується у себе саму, таку катастрофічно кінчену і тому прекрасну. Спадають старанно підібрані соціальні маски і акуратно нанесений вечірній макіяж. Те, що на тверезу голову було важливим, забувається на п'яну. Врешті важливим стає лише одне питання: заради чого все це? Чоловікам треба періодично побути героями, час від часу переконуватися у важливості власної персони, а що потрібно жінкам? Підозрюю, жінки-алкоголички знають відповідь на це запитання, але вже не мають артикулятивної змоги її вимовити.

Моя сусідка, імені якої я не знаю, запійна алкоголичка. Так само я не знаю, скільки їй років і чи має вона якусь родину. Зовні ця жінка схожа на розчарованого життям баскетболіста. Вона височенна і худа, коротко стрижена, одягнена у спортивні кросівки і спортивну куртку незалежно від пори року надворі. Має крихітну таксу, яку часто вигулює під моїми вікнами. Коли починається період запою, жіночка жвавішає. Зачіпає людей на вулиці, голосно щось обговорює, щогодини ходить в гастроном неподалік за новою дозою найдешевшої горілки і сміється, сміється, сміється. Запій завжди завершується однаково: жіночка безпомічно лежить у коридорі біля власних дверей і просить всіх, кого бачить, допомогти їх відчинити. Я підходжу, пробую двері – зачинені. Прошу у жіночки ключа. І тут вона каже те, що можуть сказати лише жінки-алкоголички, те, за що, власне, я поважаю їх більше за багатьох ревних абстинентів. Вона каже: ключем я сама можу відчинити двері, а ти спробуй без ключа! Можу допомогти тільки оцим – і тикає мені пульт від телевізора.

Її ненавидять всі продавщиці місцевого гастроному. Сам гастроном – пережиток совдепу, у ньому, як годиться, три відділи і, як годиться, всі три одночасно закриваються на переоблік. І ось моя сусідка-алкоголичка запливає в гастроном з дуже конкретною метою – купити щось випити. Вона довго розглядає асортимент алкоголю, просить дещо показати, увічливо перепрошує і просить показати щось інше. Продавщиця закипає від злості, але стримується. Вибухає вона тоді, коли моя баскетболістка хоче ближче подивитися на найдорожчу в гастрономі пляшку грузинського вина. Для того, щоб цю пляшку дістати з вітрини, продавщиці треба дертися по спеціальній драбинці. Алкоголичка тримає пляшку вина як святиню, благоговійно здмухує пилюку, уважно читає етикетку і – увага! – цікавиться, чи під правильним кутом цю пляшку зберігали. Коли продавщиця вже зелена від люті, жіночка гідно віддає пляшку і замовляє звичну чвертку «Оковитої».

Таня Малярчук

Часто мені хочеться поговорити зі своєю сусідкою, запитати в неї щось страшенно банальне, щось на кшталт «в чому сенс життя?», але боюся, вона просто розреготється мені в обличчя.

Жінка – це те, що вона їсть і п'є. Безперервні пошуки їжі роблять жінку рабиною картоплі і макаронів, а надмірна свобода – рабиною супермаркетів. Не знаю, може так і повинно бути. Балансуючи поміж двома видами рабства, жінка має шанс встигнути щось відчувати, зробити, зрозуміти.

Про авторок

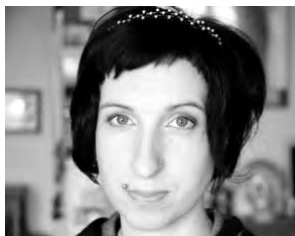
Боżена Умінська-Кефф (1948) — поетка, письменниця, есеїстка, перекладачка та викладачка вищої школи. Спеціалістка з польської літератури та філософії. Працює в Єврейському історичному інституті Варшави. З часу заснування Гендерних студій у Польщі викладає різні міждисциплінарні курси. Авторка поетичних збірок *“Razem osobno”* (1986), *“Sen o znaczeniu snów”* (1995), *“Nie jesteś gotowy”* (2000), *“Utwór o matce i ojczyźnie”* (2008), есе *“Postać z cieniem. Portrety żydówek w polskiej literaturze”* (2001), *“Barykady.*

Kroniki obsesyjne” (2006) та ін.

Агнєшка Графф (1970) — ад'юнкт-професорка у Центрі американських студій при Варшавському університеті, де читає лекції з американської літератури та культури. Лекторка у програмі Гендерних студій Варшавського університету. Випускниця Коледжу Амхерст (США), Оксфордського університету та Школи соціальних наук при Інституті філософії та соціології Академії наук Польщі. Авторка двох книжок: *“Świat bez kobiet. Plec w polskim życiu publicznym”* (2001) та *“Rykoszetem. Rzecz o płci, seksualności i ranodzie”*

(2008), а також багатьох статей із феміністичної теорії, ґендеру в популярній культурі та жіночого руху в США та Польщі. Отримала стипендію ім. Фулбрайта (2004/2005) в межах Програми для науковців нового століття *“Towards Equality. The Global Empowerment of Women”*. Співпрацює з Гельсінським фондом з прав людини в Польщі та належить до редакції журналу *Krytyka Polityczna*.

Сильвія Хутнік (1979) — випускниця Інституту польської культури та Гендерних студій Варшавського університету. З 1990-х бере активну участь у жіночому русі. Є співзасновницею MaMa Foundation – організації, що відстоює жіночі права з феміністичних позицій. Авторка роману *“Kieszonkowy atlas kobiet”* (2008), за який отримала нагороду *Polityka Passport Award* у сфері літератури. У 2009 році книгу було номіновано на

нагороду *Nike Award* – найпрестижнішу літературну премію Польщі.

Петра Гулова (1979) — випускниця Карлового Університету Праги за спеціальностями «Культурологія» та «Монгольські студії». Незалежна письменниця. Авторка кількох романів: “Paměť mojí babičce” (2002), “Přes matný sklo” (2004), “Cirkus Les Mémoires” (2005), “Umělohmotný třípokoj” (2006), “Stanice tajga” (2008). Її романи отримали численні винагороди та були перекладені англійською, німецькою, французькою, угорською, нідерландською та польською мовами.

Їржіна Шіклова (1935) — чеська соціологиня та публіцистка, колишня дисидентка, брала участь у Празькій весні 1968 року, належала до Хартії-77, була заарештована за часів комуністичного режиму за контрабанду протизаконних дисидентських текстів, звільнена з Факультету соціології Карлового Університету в Празі, співзасновницею якого вона була. Засновниця «Гендерних студій» — першої феміністичної організації в Чеській республіці. Авторка численних статей та двох книжок “Deník staré paní” (2003) та “Dopisy vnučce” (2007). У 1995 році отримала відзнаку «Жінки для Європи» (*Women for Europe*) за внесок у європейську інтеграцію.

Катержіна Жак (1971) — політикиня Чеської партії зелених. Її було обрано до Нижньої палати парламенту Чеської республіки у липні 2006 року як представницю Празького виборчого округу. Працювала директоркою секції з прав людини при Канцелярії прем'єр-міністра. З 1994 по 2002 рік навчалася за спеціальностями «Політологія» та «Переклад з німецької» у Карловому Університеті в Празі. У 2006 році отримала ступінь докторки політичних наук.

Яна Юраньова (1957) — словацька письменниця, феміністка та співзасновниця «Аспекту» — першої феміністичної організації в Словаччині. Випускниця Університету ім. Я.А.Коменського в Братиславі зі ступеннями з англійської та російської літератур. Авторка п'єс “Salome” (1989), “Misky sriborne, nadoby vyborne” (1997), романів “Zverinec” (1994), “Siete” (1996), “Utrpenie stareho kocura” (2000) та книжок для дітей “Iba baba” (1999), “Bubliny” (2002), “Babeta ide do sveta” (2003), “Jezibaby z Novey Baby” (2006). Її книги “Orodovnice” (2007) було номіновано на найпрестижнішу словацьку літературну нагороду *Anasoft Litera* 2006 року. Її останній роман “Zila som s Hviezdoslavom” також було номіновано

на цю нагороду в 2009 році. Переклала словацькою книги Маргарет Етвуд, Джудит Батлер та Вірджинії Вульф.

Анна Грушкова (1962) — авторка театральних та радіо-п'єс, а також сценаріїв для документальних фільмів, знятих і презентованих у Словаччині, Чеській республіці та Австрії. Також працює театальною консультанткою і теоретикинею. Час від часу займається театральними постановками та журналістикою. Випускниця Карлового Університету в Празі. Живе у Братиславі.

Любица Кобова (1978) – філософиня, аспірантка Університету ім. Я.А. Коменського в Братиславі та випускниця Ґендерних студій Центрального Європейського університету в Будапешті. З 1998 року співпрацює з «Аспектом» – першою феміністичною організацією Словаччини. Співавторка деяких публікацій «Аспекту»: “Aká práca, taká pláca? Aspekty rodovej nerovnosti v odmeňovaní” (2007), “Kradmá ruka feministky rozvažuje za plentou. Aspekty parlamentných volieb” (2007), “Histórie žien. Aspekty písania a čítania” (2007), “Žena nie je tovar. Komodifikácia žien v našej culture” (2005), “Lesby-by-by. Aspekty politiky identít” (2004). Спеціалізується на соціальній та політичній філософії, феміністських дослідженнях та квір-теорії. У 2008-2009 роках навчалася в рамках стипендійної програми ім. Фулбрайта на Факультеті жіночих та ґендерних студій Університету Рутґерс, США.

Ріта Павловські (1941) — народилася у Померанії в сім'ї фермерів, відвідувала школу в Мекленбурзі, працювала у друкарні. З 1962 року розпочала багаторічні курси журналістики в Ляйпцигу. У 1964 році народила сина. З 1977 працювала на різних посадах у Жіночій Асоціації Східної Німеччини, закінчуючи посадою прес-секретарки федеральної організації Демократична жіноча спілка Німеччини (DFD). З 1990 року декілька років працювала у жіночих архівах Вісбадена та Берліна, кілька разів була безробітною, вийшла на пенсію у 2001 році. Живе у Берліні.

Яна Зімон (1972) — німецька журналістка та письменниця. Працювала в “ZDF”, “Der Spiegel”, “Berliner Zeitung”, з 1997 року є вільною журналісткою газети “tageszeitung”. У 2001 році отримала нагороду *Axel-Springer-Preis* для молодих журналістів. Вивчала італійську філологію та політологію у Берліні та Лондоні. Авторка книжок “Denn wir sind anders. Geschichte des Felix S. D” (2002) та “Alltägliche Abgründe: Das Fremde in unserer Nähe. Reportagen und Porträts” (2004).

Мір'ям Гірш — вивчає ґендерні питання та сучасну історію в Університеті ім. Гумбольдта в Берліні та Національному університеті Буенос-Айреса. Працювала над темами аргентинського танґо та ґендеру, феміністичного та соціальних рухів в Європі та Латинській Америці, взаємозалежності сексизму, расизму, (нео)колоніалізму та капіталізму. Крім того, є політичною активісткою у сфері (транснаціональної) феміністичної, антирасистської та антикапіталістичної політики.

Наталка Сняданко (1973) — живе і працює у Львові. Перекладачка з польської та німецької мов, журналістка. Переклала з польської тексти Збігнева Герберта, Ярослава Івашкевича, Чеслава Мілоша, Яна Бжехви, Ольги Токарчук. З німецької переклала Франца Кафку, Фрідріха Дюренматта, Гюнтера Ґраса, Стефана Цвейґа, Герту Мюллер. Авторка кількох книжок. Її оповідання були перекладені та опубліковані у Польщі, Росії, Чеській республіці, Німеччині, Австрії,

Бельгії та Білорусі.

Таня Малярчук (1983) — народилася в Івано-Франківську. Випускниця факультету філології Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника. З 2004 року живе у Києві. Авторка чотирьох збірок оповідань («Endspiel Adolfo, або Троянда для Лізи», «Згори вниз (Книга страхів)», «Як я стала святою», «Говорити»). Збірка «Говорити» була перекладена німецькою мовою та опублікована у 2009 році австрійським видавництвом «Residenz». 2009 року вийшла її п'ята збірка «Звірослов». У 2006 році отримала нагороду БіБіСі «Книга року».

Довідкова інформація про Фонд ім. Гайнріха Бьолля

Фонд ім. Гайнріха Бьолля є німецьким політичним ліво-ліберальним фондом, близьким до Партії зелених («Союз 90/Зелені») Німеччини. Фонд має самостійний юридичний статус і є неприбутковою громадською організацією. Він проводить свою діяльність як у Німеччині, так і поза її межами. Його організаційна структура включає 16 земельних фондів власне в Німеччині та 28 закордонних представництв, які ведуть діяльність у 60 країнах на 4 континентах світу.

У своєму теперішньому вигляді Фонд ім. Гайнріха Бьолля існує з 1997 року. До того часу існувало три окремі організації, які злилися в одну під іменем відомого німецького письменника та громадського діяча – Гайнріха Бьолля. Пріоритетним завданням фонду є політична освіта, мета якої – сприяти розвитку демократії, побудові дієвого громадянського суспільства, розширенню участі громади в суспільному та політичному житті країни, поглибленню порозуміння між народами. В своїй роботі фонд орієнтується на такі важливі цінності, як екологія, демократія, ґендерна рівність, сталий розвиток, гуманізм, солідарність і ненасильство, та керується словами Гайнріха Бьолля: «Втручання є єдиною можливістю залишитись реалістом».

Фонд ім. Гайнріха Бьолля підтримує розвиток демократії та громадянського суспільства, науку та мистецтво; його діяльність спрямована на досягнення справедливого світоустрою. Більш детальну інформацію про фонд, його історію, статут та структуру Ви зможете знайти за посиланням: www.ua.boell.org. На цій сторінці також міститься інформація про поточну діяльність Представництва Фонду в Україні.

З квітня 2008 року Представництво Фонду імені Гайнріха Бьолля розпочало свою роботу в Україні, в місті Києві. Пріоритетами роботи Представництва в Україні є: сприяння демократії та громадянському суспільству, політична освіта для громадян, раціональне використання енергії та захист клімату, ґендерна рівність, права людини та права меншин. Фонд проводить публічні дискусії, конференції, семінари, круглі столи, дебати, а також підтримує громадські ініціативи.

Наші публікації

Гендер, релігія і націоналізм в Україні

Колективне дослідження, виконане групою українських авторок, аналізує суспільні процеси, що супроводжують ріст та зміцнення право-радикальних та релігійних об'єднань в Україні та описує, послуговуючись феміністичною оптикою, репресивний дискурсивний апарат, присутній в українському медійному просторі та публічній сфері, намагаючись знайти відповідь на питання «Чи/як можливий демократичний спротив у консервативному політичному кліматі?»

ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання

Збірка включає дослідницькі тексти, що пропонують поглянути на звичні концепти по-іншому: розглянути «сім'ю» поза гетеросексуальною нормативністю і, водночас, дослідити гомосексуальність і трансгендерність саме в контексті сім'ї. Дослідження включає юридичний та соціологічний аналіз та розглядає практики камін-ауту, репродуктивний тиск, (від)творення гендеру в ЛГБТ-сім'ях та низку інших питань, пов'язаних з життєвими обставинами та родинними історіями трансгендерних людей та одностатевих партнерств в Україні.

Урбаністичні студії. Анатомія міста: Київ

Збірка статей, інтерв'ю, досліджень з урбаністичних студій, присвячена проблемам сучасного Києва.

Стратегії урбаністичного майбутнього Києва

Збірка є результатом громадських дискусій, що відбулися за підтримки Фонду ім. Г. Бюлля в Києві навесні 2011 р. Зібрані статті, проектні пропозиції, інтерв'ю, дискусії торкаються низки тем: місце сучасного Києва у світовій системі міст, участь громади у розбудові міста, публічний простір, транспортна інфраструктура та збереження історичної спадщини.

Жінки в добу змін, 1989-2009: Польща, Чеська республіка, Словаччина, Східна Німеччина та Україна

Редакторка оригінальної публікації: *Агнешка Гжибек*

Редакторка українського перекладу: *Галина Ярманова*

Переклад: *Анна Купінська, Мирослава Крат, Олексій Ігнатенко, Світлана Вольштейн*

Літературна редакція: *Неля Ваховська, Оленка Дмитрик*

Дизайн: *Олександр Москаленко*

© Представництво фонду ім. Г. Бьоля в Польщі, 2009

© Колектив авторок, 2009

© Представництво фонду ім. Г. Бьоля в Україні, переклад, 2009

Публікацію можна замовити:

Представництво фонду ім. Г. Бьоля в Україні

Ел. пошта: info@boell.org.ua

Веб-сторінка: <http://boell.org.ua/>